

वामनपण्डितः ।

वृत्तिसमेतकाव्यालंकारसूत्राणां प्रणेता श्रीवामनपण्डितः कदा कुत्र समुत्पन्न इति न सम्यङ्निर्णेतुं शक्यते. किं त्वयं ख्रिस्ताब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धे प्राचीनः, यतोऽयं भवमूर्तिप्रणीतोत्तररामचरितादिश्लोकानुदाहृतवान्, अथ च ध्वन्यालोकलोचने प्रथमोद्घोते 'वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः, मामहामिप्रायेण तु समासोक्तिरित्यमुमाशयं हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोरिदमेकमेवोदाहरणं व्यतरद्भन्यकृत्' इति वदन्तः श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोककर्तुः श्रीमदाचार्यानन्दवर्धनाद्वामनस्य प्राचीनत्वं प्रकटयन्ति. तस्मात्ख्रिस्ताब्दीयनवमशतकोत्तरार्धेप्राप्तस्तनो वामनः. भाति चार्य कादमीरकः. अष्टमशतके कदमीरमहीपतेर्विपक्षिद्वारस्य श्रीजयापीठस्य मन्त्री कश्चन वामनाभिष आसीत्, स एवायं काव्यालंकारसूत्रप्रणेतेत्यपि केचन कादमीरका वदन्ति. काशिकावृत्तिहारो वामनस्त्वस्माद्विज्ञ, प्राचीनश्च. ध्वन्यालोकलोचन-काव्यप्रकाश-अलंकारमर्वस्वादिसन्धरत्नेष्वपि वामनमत समुपन्यस्तमुपलभ्यते. अस्मिन्ग्रन्थे वृत्तौ अमरशतक-उत्तररामचरित-कादम्बरी-किरातार्जुनीय-कुमारसंभव-मृच्छकटिक-मेघदूत-रघुवंश-विक्रमोर्वशी-वीरचरित-वैणीसंहार-शाकुन्तल-शिशुपालवध-हर्षचरितादिग्रन्थेभ्यः समुद्धृतोदाहरणानि दत्तानि सन्ति. किं च कामन्दकीनीति-नाममाला-हरिप्रबोधानाम्, विशालिल-शूद्रक-कविराजानां च नामान्यप्यत्र समुपलभ्यन्ते. मैहेश्वरकृता टीकाप्यस्य ग्रन्थस्य वर्तते.

अयं ग्रन्थः प्रथमं १८७५ मिते ख्रिस्ताब्दे जर्मनीदेशे जेनाख्य(Jena)नगरे काप्लर(Professor Cappeller)नाम्ना विदुषा मुद्रितः. तत्पुस्तकमस्मिन्देशे न सर्वमुलभम्. पुनः १८८३ मिते ख्रिस्ताब्दे कलकत्तानगरे आनन्दरामबडुषामिधेन मुद्रित्वा वाग्मटालंकार-सरस्वतीकण्ठाभरणभ्यां संवद्ध एव स्थापितः, मुद्रणेऽपि सूत्र-

१. भवमूर्तिः ख्रिस्ताब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धे कान्यकुब्जमहीपालस्य यशोवर्मणः संभाषमासीदिति सुप्रसिद्धमेव. २. काव्यमालायां मुद्रितस्य ३७ पृष्ठे टीकायाम्. ३. कदमीरेष्वन्तितवर्मराज्यसमये नवमशतकोत्तरार्धे श्रीमदानन्दवर्धन आसीदिति राजतरङ्गिण्याः प्रतीयते. ४. 'मनोरथः शूद्रदत्तधटकः संधिमांस्तथा । यमूतुः कवयस्तस्य वामनायाय मन्त्रिणः ॥' इति राजतरङ्गिणी. ५. चीनदेशाक्षीर्षयाचार्ये भारतवर्षे सप्तमशतकपूर्वाधं कश्चन ह्युएन्-त्सङ्ग(Hioun-Tsang)नाम्ना पुरुषः समागतः. तदात्र वामनप्रणोतायाः पाणिनिमूत्रव्याख्यायाः (काशिकायाः) पठनपाठनेषु प्रचार आसीदिति तदीययात्रावर्णनपुस्तकात्प्राप्तं पण्डितैरधिगतम्. ६. विशालिलः कलाशास्त्रज्ञः. ७. टीका तस्माभिर्नोपलब्धेति मूलग्रन्थ एव प्रकटीकृतः.

कृत्युदाहरणानां पार्थक्यं न सम्यग्विहितमिति तत्पुस्तकं हस्तलिखितपुस्तकसमानमेव.
अतो वयमस्य प्रत्यस्यात्पुपयुक्तस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे प्रवृत्ताः.

तत्रास्मन्मुद्रणमूलभूतानि पुस्तकानि त्वेतानि—

क. जयपुरराजगुरुमट्थीलक्ष्मीदत्तसूनुभट्टश्रीदत्तानां पुस्तकम्. प्रायः शुद्धम्.
तत्पत्राणि ४०.

ख. कलकत्तामुद्रितम्.

ग. द्रविडवीरेश्वरशास्त्रिभिर्वारणसीतः प्रहितम्. तत्तु नानिशुद्धमन्तिमाध्यायस्य
त्रयस्त्रिंशन्मितसूत्रपर्यन्तमेवास्ति. तत्पत्राणि ६१.

एवं पुस्तकप्रयाधारेण मुद्रितानि सदृष्टीनि काव्यालंकारसूत्राण्येतानि प्रमोदावहानि
भवन्त्वलंकारशास्त्रे प्रविविक्षूणा सच्छात्राणामिति शिवम्.

१. 'प्राचीनेष्वलंकारनिबन्धेषु (अस्मदवलोकितेषु) वामनरुत्तिरेवोत्कृष्टा । तस्यो हि
व्यापि कापि स्वोत्ती समीचीना युक्तिरुद्भाविता । (शब्दशुद्धि विना) अप्राप्तद्विकविपयो
नावोण, नापि च ग्रहाररसः, यदमुपज्ञादशीलतादोषस्य संभवः । अत एव नास्ति त-
त्राशीलतादोषः । नापि चेय रूत्तिरतीव विस्तृता । प्रामिद्वेषु तावदलंकारनिबन्धेषु वा-
लानां प्रथमपाठोपयोगिनी एषैवेति मन्यामहे ।' इति स्वमुद्रितकाव्यप्रकाशोपोद्घाते न्या-
यारम्भश्रीयुक्तमहेशचन्द्रपण्डिताः.

काव्यालंकारसूत्राणां विषयानुक्रमः ।

अध्यायाः ।

पृष्ठाङ्कः ।

शारीरं नाम प्रथममधिकरणम् ।

१ प्रयोजनस्थापना ।	१
२ अधिकारिचिन्ता रीतिनिश्चयश्च ।	२
३ काव्याङ्गानि काव्यविशेषाश्च ।	७

दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम् ।

१ पदपदार्थदोषविभागः ।	१२
२ वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ।	१८

गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

१ गुणलक्षणविवेकः शब्दगुणविवेकश्च ।	२५
२ अर्थगुणविवेचनम् ।	३१

आलंकारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

१ शब्दालंकारविचारः ।	३७
२ उपमाविचारः ।	४२
३ उपमाप्रपञ्चाधिकारः ।	४८

प्रायोगिकं नाम पञ्चममधिकरणम् ।

१ काव्यसमयः ।	५९
२ शब्दगुणविवेकः ।	६३

काव्यालंकारसूत्राणां

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. प. शुद्धम् ।

७। १ तादृक्वापि

७। ७ अधिकारिचिन्ता रीति-

१०।२४ यद्यभागवद्वृत्त-

१२।११ महाकाव्यमिति ।

२४।१७ उत्तरोष्ठ-

२६। ४ सौकुमार्योदारता

२७।२२ वारोहे

२८।१५ विप्रतिपत्ति.

२९।२१ वनाली

३०।१३ मधुक्षुप्तः

३४। ४ पश्यतीत्युक्तं

४३।१७ कृताङ्गरागो

५३। ३ सा पीनो-

५६। १ स व्यतिरेक.

६४। ८ वलेरात्मनेपद-

पृ. प. शुद्धम् ।

६५।२४ इति शब्द-

६६। ७ सिध्यति

६६।१२ 'धितादिषु ममिगाभ्यादीनाम्'

६८। १ 'तिङ्कृतद्वितसमासैः' इति

६९।२२ सिध्यति

७०। ९ इयत्रारिहा रिपुहा

७२।२१ सिध्यति

७२।१४ 'कालाट्ठ'

७३।१६ सिध्यति । 'कालाट्ठ'

७६। २ सिध्यन्तीति

७६। ८ 'वा संज्ञायाम्'

७८। ६ प्रपीयेति

७९।१० दीर्घादमिति

७९।१७ 'उप्योदिषु त्रिषु । द्वितीयाभेदि-
तान्तेषु'

काव्यमाला ।

पण्डितवरश्रीवामनविरचितानि
काव्यालंकारसूत्राणि ।
वृत्तिसमेतानि ।

शारीरं नाम प्रथममधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य पैरमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया ।

काव्यालंकारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥

काव्यं ग्राह्यमलंकारात् ॥ १ ॥

काव्यं खलु ग्राह्यमुपादेयं भवति । अलंकारात् । काव्यशब्दोऽयं गुणा-
लंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते । भवत्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।

कोऽसावलंकार इत्यत आह—

सौन्दर्यमलंकारः ॥ २ ॥

अलंकारिरलंकारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलंकारशब्दोऽयमुपमादिषु
वर्तते ।

स दोषगुणालंकारहानादानाभ्याम् ॥ ३ ॥

स खल्वलंकारो दोषहानात्, गुणालंकारादानाच्च संपाद्यः कवेः ।

शास्त्रतस्ते ॥ ४ ॥

ते^१ दोषगुणालंकारहानादाने शास्त्रादस्मात् । शास्त्रतो हि^२ ज्ञात्वा
दोषा अह्यात्, गुणालंकारांश्चाददीत ।

१. 'परमात्मानं' क. २. 'तेषां' क. ३. 'शक्त्या' ख. लक्षणयेत्यर्थः. ४. 'कवेः'
ख-पुस्तके नास्ति. ५. 'कवेः शास्त्रतस्ते च' ख. ६. 'ते चते' ख. ७. 'हि' क-पु-
स्तके नास्ति.

किं पुनः फलमलंकारवता काव्येन येनैतदर्थोऽयं यत्न इत्याह—

काव्यं सदृष्टादृष्टार्थम् । प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात् ॥ ५ ॥

काव्यं सञ्चारु दृष्टप्रयोजनम् । प्रीतिहेतुत्वात् । अदृष्टप्रयोजनम् ।
कीर्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः—

‘प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः सरणिं विदुः ।

अकीर्तिर्वर्तनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनाम् ॥

कीर्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसारं विपश्चितः ।

अकीर्तिं तु निरालोकनरकोद्देशदूतिकाम् ॥

तस्मात्कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं तु निवर्हितुम् ।

काव्यालंकारशास्त्रार्थः प्रसाद्यः कविपुंगवैः ॥

इति काव्यालंकारसूच्यं शारीरे प्रथमोऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रयोजनस्थापना ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिकारिनिरूपणार्थमाह—

अरोचकिनः सत्तृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वये कवयः संभवन्ति—अरोचकिनः, सत्तृणाभ्यवहारिण-
श्चेति । अरोचकिसत्तृणाभ्यवहारिशब्दौ गौणार्था । कोऽसावर्थः—विवे-
कित्वमविवेकित्वं चेति ।

तदाह—

पूर्वं शिष्याः । विवेकित्वात् ॥ २ ॥

१. ‘येन तदर्थोऽयं’ क. २. ‘इत्यत्र आह’ क. ३. ‘श्लोकाः’ क. ४. वर्तनी
मार्गः. ५. ‘त्वेव’ क. ६. ‘च’ म. ७. ‘च व्यपोहितुम्’ म. ८. ‘प्रयोजन-
स्थापनमधिकारि-’ म. ९. ‘नास्ति येन क कविरात्रं द्रव्यं येषां तेषां अरोचकिनः ।
अपश्चितानां अलंकारशास्त्रा इत्यर्थः । सत्तृणमभ्यवहरन्ति मुञ्चन् इति सत्तृणाभ्यवहारिणः ।
दोषगुणविवेकज्ञान्या इत्यर्थः ।’ इति म-टिप्पणम्. ‘सत्तृणमभ्यवहरन्ति सत्तृणाभ्य-
वहार्ता अपश्चितौ ।’ इति धातुशब्दार्थटीका (२.१२.८). १०. ‘कवयः’ क-पुस्तके
नास्ति. ११. ‘अलंकारशास्त्रा’ म. १२. ‘तदाह’ क.

पूर्वे खल्वरोचकिनः शिष्याः शासनीयाः । विवेकित्वाद्विवेचनशील-
त्वात् ।

नेतरे । तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥

इतरे सत्पुण्यवहारिणो न शिष्याः । तद्विपर्ययाद्विवेचनशीलत्वात् ।
न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ।

नन्वेवं न शास्त्रं सर्वानुग्राहि कुतस्तदुपादीयते तदाह—

न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत् ॥ ४ ॥

न खलु शास्त्रमद्रव्येष्वविवेकिष्वर्थवत् ।

निदर्शनमाह—

न कतकं पङ्कजप्रसादनाय ॥ ५ ॥

नहि कतकं पयस इव पङ्कजस्य प्रसादनाय प्रभवति ।

अधिकारिणो निरूप्य रीतिविनिश्चयार्थमाह—

रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥

रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य । शरीरस्येवेति वाक्यशेषः ।

का पुनरियं रीतिरित्याह—

विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥

विशेषवती पदानां रचना रीतिः ।

कोऽसौ विशेष इत्याह—

विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः ।

सा त्रिधा—वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली च ॥ ९ ॥

सा चेयं रीतिरित्रिधा भिद्यते—वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली चेति ।

१. 'नुग्राहि स्यात्को वा मन्यते तदाह' क. २. प्रयोजनवदित्यर्थः. ३. कतकं
जलप्रसादको 'निर्मली' इति प्रसिद्धः फलविशेषः. ४. 'भवतीति' क. ५. 'रीतिवि-
न्या' ख. ६. 'विशिष्टपद' क. ७. 'वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली' इति ख-मुस्तके
नस्ति.

किं पुनर्देशवशाद्बहुवृणोत्पत्तिः काव्यानाम्, येनायं देशविशेषव्य-
पदेशः । नैवम् । यदाह—

विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या ॥ १० ॥

विदर्भगौडपाञ्चालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात्त-
त्समाख्या । न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम् ।

तासां गुणभेदाद्भेदमाह—

समग्रगुणा वैदर्भा ॥ ११ ॥

समग्रैरोजःप्रसादमभृतिभिर्गुणैरुपेता वैदर्भी नाम रोतिः ।

अत्र श्लोका—

‘अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

तामेकामेवं कवयः स्तुवन्ति—

‘सति वक्तुरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।

अस्ति तैन्न विना येन परिस्त्ववति वाङ्मथु ॥’

अत्रोदाहरणम्—

‘ग्राहन्तां महिषा निषानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमम्यस्यतु ।

विस्त्वथैः कियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याचन्यमस्मद्धनुः ॥’

ओजःकान्तिमती गौडीया ॥ १२ ॥

ओजः कान्तिश्च “विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती गौडीया नाम
रीतिः । माधुर्यसौकुमार्ययोरभावात् । समासबहुला अत्युल्बणपदा च ।

१. ‘देशविशेषे’ ख. २. ‘नैव’ ख. ३. ‘देशेषु’ क-पुष्पके नास्ति. ४. ‘लब्धत्वा-
द्देशसमाख्या’ क. ५. ‘अत्र श्लोका’ क-पुष्पके नास्ति. ६. ‘अलंकारादिर्माभ्यां
तामेकामेव स्तुवन्ति कवयः’ ख. ७. ‘रीत्यात्मकं वाङ्म’ ८. ‘अत्र’ क-पुष्पके नास्ति.
९. ‘अभिज्ञानशानुन्ने द्वितीयेऽङ्के श्लोक’ १०. ‘रियते यस्याः मेव’ क.

अत्र श्लोकः—

‘समस्तात्युत्कटपदामौजःकान्तिगुणान्विताम् ।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥’

उदाहरणम्—

‘दोर्दण्डाद्वितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टंकारध्वनिरार्यवालचरितप्रस्तावनादिण्डिमः ।
द्राक्पैर्यस्तकपालसंपुटमिलद्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डतचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥’

माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ॥ १३ ॥

माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली नाम रीतिः । ओजः-
कान्त्यभावाद्नुत्त्वणपदा विच्छाया च ।

तथा च श्लोकः—

‘आश्लिष्टश्लेषभावां तु पुराणच्छेद्ययाश्रिताम् ।
मधुरां मुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥’

अत्रोदाहरणम्—

‘आमेऽस्मिन्पयिकाय पान्थ वमतिर्नैवाधुना दीयते
रात्रावत्र विहोस्मण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।
तेनोत्पाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतं
येनाद्यापि करद्वन्द्वपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥’

एतामु तिसृषु रीतिषु रेखास्त्रिय चित्रं काव्यं प्रतिष्ठितमिति ।

तामां पूर्वा ग्राह्या । गुणसाकल्यात् ॥ १४ ॥

तासां तिसृणां रीतीनां पूर्वा वैदर्भी ग्राह्या । गुणानां साकल्यात् ।

न पुनरितरे । स्तोकगुणत्वात् ॥ १५ ॥

१. ‘उद्भट’ क. २. ‘गुणाश्रिताम्’ क. ३. ‘अभि’ क. ४. योश्चस्ति प्रथमेऽङ्गे
गोत्रः. ५. ‘पञ्चाल’ क. ६. ‘अनु’ वनध्यावच्छाया च’ क. ७. क-पुस्तके नास्ति.
८. ‘ता’ क. ९. ‘च्छेद्ययाश्रिता’ क. १०. ‘मुकुमारी’ क. ११. ‘यथा’ क.
१२. ‘रिसाद’ क.

ईतरे गौडीयपञ्चाल्यौ न ग्राह्ये । स्तोकगुणत्वात् ।

तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके ॥ १६ ॥

तस्या वैदर्भ्या एवारोहणार्थमितरस्योरपि रीत्योरभ्यास इत्येके मन्यन्ते ।

तन्तु न । अतश्चशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

नह्यतत्त्वं शील्यतस्तत्त्वं निष्पद्यते ।

निदर्शनार्थमाह—

न शैणमूत्रवानाभ्यासे त्रसरमूत्रवर्धनवैचित्र्यलाभः ॥ १८ ॥

नहि शैणमूत्रवानमभ्यस्यन्कुविन्दस्त्रसरमूत्रवानवैचित्र्यं लभते ।

सापि समासाभावे शुद्धवैदर्भी ॥ १९ ॥

सापि च वैदर्भी रीतिः शुद्धवैदर्भी मण्यते । यदि समासवत्पदं न भवति ।

तस्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या ॥ २० ॥

तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या भवति ।

तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि ॥ २१ ॥

तदुपशानतः खल्वर्थलेशोऽपि स्वदत्ते । किमङ्ग, पुनरर्थगुणसंपत् ।

तथा चाहः—

किं त्वास्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वी

यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति ।

आनन्दयत्यथ च कर्णपथं प्रयाता

चेतः सताममृतवृष्टिरिव प्रविष्टा ॥

वचसि यमधिगम्य स्पन्दते वाचकश्री-

र्वितथमपि तैथात्वं यत्र वस्तु प्रयाति ।

१. क-पुस्तके इयं वृत्तिर्नोस्ति. २. ख-पुस्तके 'तन्तु न' इति सूत्रप्रतिभूतम्; 'तत्र' फ. ३. 'मण' क. ४. 'वाने' ख. ५. 'मण' फ. ६. 'तन्तु' क. ७. 'वैचित्री' ख. ८. 'सापि च समासाभावे शुद्धवैदर्भी मण्यते । यदि समासवत्पदं न भवति तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या भवति । तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि तदुपशानतः ॥ १९ ॥ खल्वर्थ-' ख. ९. 'ममासवत्पद' क. १०. 'यथात्वं' क.

उदयति हि स तादृक्कापि वैदर्भरोतौ

सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः ॥

सापि वैदर्भी । तात्स्थ्यात् ॥ २२ ॥

सापीयमर्थगुणसंपद्वैदर्भीत्युक्ता । तात्स्थ्यादित्युपचारतो व्यवहारं दर्शयति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ शरीरे प्रथमोऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिरासचिन्तारोतिनिश्चयश्च ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रीतितैत्वं निरूप्य काव्याङ्गान्युपदर्शयितुमाह—

लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि ॥ १ ॥

उद्देशक्रमेणैतद्व्याचष्टे—

लोकवृत्तं लोकः ॥ २ ॥

लोकः स्थावरजङ्गमात्मा तस्य वर्तनं वृत्तमिति ।

शब्दस्मृत्यभिधानकोपच्छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनी-
तिपूर्वा विद्या ॥ ३ ॥

शब्दस्मृत्यादीनां तैत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेष्वपेक्षणीयत्वात् ।

तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह—

शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः ॥ ४ ॥

शब्दस्मृतेर्व्याकरणाच्छब्दानां शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्तव्यः । शु-
द्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयुज्यन्ते ।

अभिधानकोपेतः पदार्थनिश्चयः ॥ ५ ॥

पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन्संदिग्धार्थत्वेन न गृह्णीयान्न वा जहा-
दिति काव्यबन्धविघ्नः । तस्मादभिधानकोपेतः पदार्थनिश्चयः कर्तव्य

१. 'सापीय' ख. २. 'वैदर्भी उक्ता' ख. ३. ख-पुस्तके नास्ति. ४. 'अधिरा-
सवृत्तां रीतिनिश्चयं च निरूप्य' ख. ५. 'क्रमेणैव' ख. ६. 'विद्याः' क. ७. 'तत्पूर्-
वत्वं काव्य' क. ८. 'साधुत्वे' क. ९. क-पुस्तके नास्ति. १०. 'निःकर्म्यः' क.
११. 'कोशात्' क. १२. 'योग्यप्रवेश' क.

इति । अपूर्वाभिधानलभार्थत्वं त्वयुक्तमभिधानकोपस्य । अप्रयुक्तस्या-
प्रयोज्यत्वात् । यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि किमिति संदिग्धार्थत्वमाश-
ङ्कितं पदस्य । तन्न । तत्र सामान्येनार्थावगतिः संभवति । यथा नीवी-
शब्देन जवनवस्त्रग्रन्थिरुच्यत इति कस्यचिन्निश्चयः । स्त्रिया वा पुरु-
पस्य वेति संशयो 'नीवी संग्रथनं नार्या जवनस्थस्य वाससः' इति
नाममालाप्रतीकमपश्यत इति । अथ केयं

केनचित्पूर्वमुक्तोऽपि नीवीबन्धः श्रुधीकृतः ।

विचित्रभोजनाभोगवर्धमानोदरादिना ॥

इति प्रयोगः । भ्रान्तेरुपचाराद्वा ।

छन्दोविचितेर्त्तसंशयच्छेदः ॥ ६ ॥

काव्याभ्यासाद्दृत्तसंक्रान्तिर्भवत्येव । किं तु मात्रावृत्तादिषु कनि-
त्संशयः स्यात् । अतो वृत्तसंशयच्छेदश्छन्दोविचितेर्विधेय इति ।

कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् ॥ ७ ॥

कला गीतनृत्यचित्रादिकास्तासामभिधायकानि शास्त्राणि विशाखि-
लादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्संवेदनम् ।
नहि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यङ्निबृंहं शक्यमिति ।

कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥

संविदित्वेनैव वर्तते । कामोपचारस्य संवित्कामशास्त्रत इति । कामोप-
चारबहुलं हि^१ वैस्तु काव्यस्येति ।

दण्डनीतेर्नयापनययोः ॥ ९ ॥

दण्डनीतेरर्थशास्त्रादयस्यापनयस्य च^२ संविदिति । तत्र पाहुण्यस्य

१. ख-पुस्तके नास्ति २. 'सामान्येनापि' घ. ३. 'नीतिगम्यार्थं' ख. ४. 'अथ
कथं केनचित् पूर्वमुक्तो नीवीबन्धः श्रुधीकृत इति प्रयोगः' ख. ५. लक्षणार्थः,
'उपमानाद्वा' घ. ६. 'वृत्त' ख. ७. 'छन्दःशास्त्रतः' घ. ८. ख-पुस्तके नास्ति.
९. 'तत्त्वमवित्' घ. १०. 'नवेदना' ख. ११. 'संविदिति तस्यानुवर्तते' घ.
१२. घ-पुस्तके नास्ति. १३. 'प्रतिशयमिति' १४. 'संविदिति' ख.

यथावत्प्रयोगो नयः । तद्विपरीतोऽपनयः । नहि तावविज्ञाय नायकम-
तिनायकयोर्वृत्तं शक्यं काव्ये निबद्ध्यमिति ।

इतिवृत्तकुटिलत्वं च तैतः ॥ १० ॥

इतिहासादिरिति वृत्तं काव्यशरीरम् । तस्य कुटिलत्वं ततो दण्डनीते-
र्वर्लीयस्त्वाबलीयस्त्वादिप्रयोगो व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्याः । एवमन्यासाम-
पि विद्यानां यथास्वमुपयोगो वर्णनीय इति ।

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवावेक्षणं प्रतिभानभवधानं च प्रकी-
र्णम् ॥ ११ ॥

तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् ॥ १२ ॥

अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् । ततो हि काव्यबन्धस्य व्यु-
त्पत्तिर्भवति ॥

काव्यबन्धोद्यमोऽभियोगः ॥ १३ ॥

काव्यस्य बन्धनं रचना काव्यबन्धः । तत्रोद्यमोऽभियोगः । स हि
कवित्वप्रकर्षमेव संदधाति ।

काव्योपदेशगुरुशुश्रूषणं वृद्धसेवा ॥ १४ ॥

काव्योपदेशे गुरुव उपदेष्टारः । तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा । ततः काव्य-
विद्यायाः संक्रान्तिर्भवति ।

पदाधानोद्धरणमवेक्षणम् ॥ १५ ॥

पदस्याधानं न्यासः । उद्धरणमपसारणम् । तयोः खल्ववेक्षणम् ।

अत्र श्लोकी—

‘आधानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः ।

पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

१. काव्येषु निबद्धं शक्यमिति. २. ‘ततः इतिहासादि’ क. ३. ‘काव्यार्थ’ ख. ४. ‘रावलीयसादिप्रयोगव्युत्पत्ति’ क. ५. ‘यथायथ’ ख. ६. ख-पुस्तके एतत्सूत्रं पूर्वसूत्रान्तर्गतमेव स्थापितम्. ७. ‘अन्येषु’ क. ८. ‘रचना काव्यबन्धः’ इति ख-पुस्तके नास्ति. ९. क-पुस्तके नास्ति. १०. ‘आराधयति’ क. ११. ‘शुश्रूषणं च’ क. १२. क-पुस्तके नास्ति. १३. ‘काव्यच्छाया संक्रामति’ क. १४. ‘पदाधानोद्धरणे चावेक्षणम्’ ख. १५. ‘अपसारः’ क. १६. ‘तत्’ क. १७. ‘आस्थापिते’ ख.

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥'

कवित्वबीजं प्रतिभानम् ॥ १६ ॥

कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजं जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित् ।
यस्माद्वीजं विना काव्यं न निष्पद्यते । निष्पन्नं बौद्धास्यायतनं स्यात् ।

चित्तकाव्यमवधानम् ॥ १७ ॥

चित्तस्यैकाग्र्यं बाह्यार्थनिवृत्तिः । तदवधानम् । अवहितं हि चित्त-
मर्थोन्पश्यति ।

तद्देशकालाभ्याम् ॥ १८ ॥

तदवधानं देशात्कालाच्च समुत्पद्यते ।

कौ पुनर्देशकालावित्याह—

विविक्तो देशः ॥ १९ ॥

विविक्तो निर्जनः ।

रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ २० ॥

रात्रेर्यामो रात्रियामः प्रहरस्तुरीयश्चतुर्थः काल इति । तद्वशाद्विष-
योपरतं प्रसन्नं चित्तमवधत्ते ।

एवं काव्याङ्गान्युपदर्श्य काव्यविशेषकथनार्थमाह—

काव्यं गद्यं पद्यं च ॥ २१ ॥

गद्यस्य 'पूर्वनिर्देशो दुर्लक्ष्यविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात् । यथाहुः—'गद्यं
कवीनां निकपं वदन्ति' ।

तच्च त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह—

गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च ॥ २२ ॥

तल्लक्षणाभ्याम्—

पद्यभारवृत्तगन्धि ॥ २३ ॥

१. 'जन्मान्तरागत' इति क-पुस्तके नास्ति. २. 'र-पुस्तके नास्ति. ३. 'च
हास्यायतनं' क. ४. 'चित्तकाव्यमन्यार्थविनिवृत्तिः' ग. ५. 'अर्थान् पतति' क.
६. 'देशकालाभ्यां संपद्यते' क. ७. 'र-पुस्तके नास्ति. ८. 'विषयादुप' क. ९. 'का-
व्यविशेषस्य ज्ञानार्थमाह' रा. १०. 'पूर्वनिर्देशो दुर्बन्धत्वात् विषयत्वेन दुर्बन्धत्वात्' र.

पद्यस्य भागाः पद्यभागास्तद्वृत्तगन्धि ।

यथा—‘पातालतालुतलवासिषु दानवेषु’ इति ।

अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते ।

अनाविद्धललितपदं चूर्णम् ॥ २४ ॥

अनाविद्धान्यदीर्घसमासानि ललितान्यनुद्धतानि पदानि यस्मिंस्तदना-
विद्धललितपदं चूर्णमिति ।

यथा—‘अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । नहि सृष्टिर्निपात-
मात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति’ ।

विपरीतमुत्कलिकाप्रायम् ॥ २५ ॥

विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम् ।

यथा—‘कुलिशशिशिरस्तरनस्तरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकु-
म्भस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभोरभासुरमुखे केसरिणि’ इति ।

पद्यमनेकभेदम् ॥ २६ ॥

पद्यं स्वल्पनेकेन समार्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं भवति ।

तदनिबद्धं निबद्धं च ॥ २७ ॥

तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिबद्धं निबद्धं च । अनयोः प्रसिद्धत्वा-
ल्लक्षणं नोक्तम् ।

क्रमसिद्धिस्तयोः स्वगुत्तंसवत् ॥ २८ ॥

तयोरित्यन्निबद्धं निबद्धं च परामृश्यते । क्रमेण सिद्धिः क्रमसिद्धिः ।
अनिबद्धसिद्धिर्न निबद्धसिद्धिः स्वगुत्तंसवत् । यथा स्तम्भि मालायां सिद्धा-
यामुत्तंसः शोभां सिध्यतीति ।

केचिदगानन् एव पर्यवसितास्तैरूपणार्थमाह—

नानिबद्धोक्तास्त्यक्तेजः परमाणुवत् ॥ २९ ॥

न रात् ‘अन्वद्धं काव्यं चक्रास्ति दीप्यते । यथैकतेजः परमाणुरिति’ ।

१. ‘निबद्ध’ क. २. ‘भार’ क. गुस्तके नास्ति. ३. ‘भेदेनोपेयमिति’
क. ४. ‘स्व-गुत्तंसवत्’ नास्ति. ५. ‘रूपणार्थ’ ग. ६. ‘दीप्यते’ ग.

अत्र श्लोकः—

‘असंकलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता ।
न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः ॥’

संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ॥ ३० ॥

संदर्भेषु प्रबन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः ।

कस्मात्तदाह—

तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् ॥ ३१ ॥

तद्दशरूपकं हि यस्माच्चित्रं चित्रपटवत् । विशेषाणां साकल्यात् ।

ततोऽन्यभेदकृत्तिः ॥ ३२ ॥

ततो दशरूपकादन्येषां भेदानां कृत्तिः कल्पनमिति । दशरूपक-
स्यैव हीदं सर्वं विलसितम् । यच्च कथारूपाधिके महाकाव्यमिति तद्ध-
क्षणं च नातीव इदयंगममित्युपेक्षितमस्माभिः । तदन्यतो ग्राह्यम् ।

इति काव्यालङ्कारसूत्रार्थोऽर्थः । शरीरे प्रथमेऽधिकारोऽन्ते तृतीयोऽध्यायः ।

काव्याह्वानं काव्याविशेषार्थः ।

समाप्तं चेदं शरीरं प्रथममधिकरणम् ।

दोषदर्शनं नाम् द्वितीयमधिकरणम् ।

किमर्थं ते पृथक्प्रपश्यन्त इत्याह—

सौकर्याय प्रपञ्चः ॥ ३ ॥

सौकर्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणाम् । उद्दिष्टलक्षणा हि दोषाः सु-
ज्ञाता भवन्ति ।

पददोषान्दर्शयितुमाह—

दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च ॥ ४ ॥

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥

शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु । यथा—‘अन्यकारक-
वैयर्थ्यम्’ इति । अत्र हि ‘अपठच्चतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीरा-
शास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु’ इति दुर्गा भवितव्यमिति ।

श्रुतिविरसं कष्टम् ॥ ६ ॥

श्रुतिविरसं श्रोत्रकटुपदं कष्टम् । तद्धि रचनागुम्फितमप्युद्देजयति ।
यथा—

‘अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदः शशाङ्कः ।’

लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् ॥ ७ ॥

लोक एव यत्प्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद्ग्राम्यम् । यथा—‘कष्टं कथं रो-
दिति फूत्कृतेयम्’ । अन्यदपि तल्लगलादिकं द्रष्टव्यम् ।

शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम् ॥ ८ ॥

शास्त्र एव प्रयुक्तं यन्न लोके तदप्रतीतं पदम् । यथा—

‘किं भाषितेन बहुना रूँपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।

गुणानन्तरीयकं न प्रेमेति न मेऽस्त्युपालम्भः ॥’

१. ‘विस्तरः’ क-गुस्तके नास्ति. २. ‘असाधुपदम्’ क. ३. ‘दुष्टं’ क-गुस्तके
नास्ति. ४. ‘अन्यः कारकः’ इति विग्रहे दुगागमो भवति. तेन ‘अन्यकारकवैयर्थ्यम्’
इति साधु. ५. क-गुस्तके सूत्रमेतदुद्धृतम्. ६. ‘तद्विरचनात्’ क. ७. प्रयुक्तं यत्र शास्त्रे
न ग्राम्यं पदम्. ८. ‘म’ क. तद्विरचनशङ्कायकः. ९. ‘पदम्’ क-गुस्तके नास्ति.
१०. इन्द्रियनरूपम्. ११. ‘गणानन्तरीयकं च’ क. १२. ‘उत्पलम्भः’ १२.

अत्र रूपस्कन्धान्तरीयकौ न लोक इत्यप्रतीतम् ।

पूरणार्थमनर्थकम् ॥ ९ ॥

पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययपदमनर्थकम् । दण्डापूपन्यायेन पदमन्यद-
प्यनर्थकमेव । यथा—

‘उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निषीय किरणैः सविता ।’

अत्र तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगः, न वाक्यालंकारार्थम् । वा-
क्यालंकारप्रयोजनं तु नानर्थकम् । अपवादार्थमिदम् । यथा—

‘न खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गता’ इति ।

तथा हि खलु हन्तेति ।

संप्रति पदार्थदोषानाह—

अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलकृष्टानि च ॥ १० ॥

दुष्टं पदमित्यनुवर्तते । अर्थतश्च वचनविपरिणामः । अन्यार्थादीनि
पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः ।

एषां क्रमेण लक्षणान्याह—

रूढिच्युतमन्यार्थम् ॥ ११ ॥

रूढिषु च्युतं रूढिमनपेक्ष्य योगिकार्थमात्रोपादानादन्यार्थं पदम् ।
स्थूलत्वात्सामान्येन घटशब्दः पटशब्दार्थं इत्यादिरुमन्यार्थं नोक्तम् ।
यथा—

‘ते दुःखमुच्चावनमावहन्ति ये प्रस्मरन्ति प्रियसंगमानाम् ।’

अत्रावहतिः करोत्यर्थो धारणार्थे प्रयुक्तः, प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः प्रकृ-
ष्टस्मरण इति ।

कल्पितार्थं नेयार्थम् ॥ १२ ॥

१. ‘एत’ क-पुस्तके नास्ति. २. क-पुस्तके नास्ति. ३. ‘नारन्नपम्’ क. ४.
तदेत्यादिना पङ्क्तिः क-पुस्तके नास्ति. ५. ‘दोषं’ क. ६. ‘दृष्टानि’ क. ७. ‘पदं
दुष्टं’ क. ८. ‘अर्थांश्च शिर्षान्तिविपरिणामः’ क.; ‘अर्थतश्च वचनं परिणामः’ म. ९.
‘अन्यार्थनेयानेयार्थानि’ म. १०. ‘रूढिच्युतं’ म.

अश्रुतस्याप्यन्यस्य पदार्थस्य कल्पनात्कल्पितार्थं नेयार्थम् । यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविहंगमनामभृत्तनयसंवलितं बलशालिना ।

विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः छवगसैन्यमुलूकजिता जितम् ॥’

अत्र विहंगमश्चक्रवाकोऽभिप्रेतः । तन्नामानि चक्राणि । तानि विभ्रती-
ति विहंगमनामभृतो रथाः । पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते । पङ्क्तिर्दश
विहंगमनामभृतो रथा यस्य स पङ्क्तिविहंगमनामभृद्दशरथः । तस्य तन-
याभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं छवगसैन्यं जितम् । उलूकजिता इन्द्र-
जिता । कौशिकशब्देनेन्द्रोल्कयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेने-
न्द्र उलूक उक्तः । ननु चैवं रथाङ्गनामादीनामपि प्रयोगोऽनुपपन्नः । न ।
तेषां निरुद्धलक्षणत्वात् ।

अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थम् ॥ १३ ॥

यस्य पदस्य लोकेऽर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं गू-
ढार्थम् ।

यथा—

‘सहस्रगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः’ इति ।

सहस्रं गावोऽक्षीणि यस्य स सहस्रगुरिन्द्रः । तस्येवेति गोशब्दस्या-
सिर्वाचित्वं कैविल्वप्रसिद्धमिति ।

असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् ॥ १४ ॥

यस्य पदस्यानेकार्थस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात्तदसभ्यार्थान्तरम् ।

यथा—‘वर्चः’ इति पदं तेजसि विष्ठायां च ।

यत्तु पदमेकदेशद्वारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृतिहेतुः ।

यथा—‘लुकाटिका’ इति ।

१. ‘अश्रुतार्थस्य कल्पना कल्पितार्थ’ ख. २. ‘तानि’ ख-पुस्तके नास्ति. ३. ‘रथा’
फ-पुस्तके नास्ति. ४. ‘रथाङ्गनामप्रयोगो’ ख. ५. ‘रट’ ख. ६. ‘पदस्य’ ख-
पुस्तके नास्ति. ७. ‘प्रसिद्धार्थे’ ख. ८. ‘वाचकत्वात्’ ख. ९. ‘कविषु’ फ-पुस्तके
नास्ति. १०. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ११. ‘स्मृतिकरमश्लीलम्’ फ.

न गुप्तलक्षितसंवृतानि ॥ १५ ॥

अपवादार्थमिदम् । गुप्तं लक्षितं संवृतं च नाश्लोभम् ।

एषां लक्षणान्याह—

अप्रसिद्धासम्भ्यं गुप्तम् ॥ १६ ॥

अप्रसिद्धासम्भ्यार्थान्तरं पदमप्रसिद्धासम्भ्यम् । तद्वत्तम् । यथा—

‘संवाधः’ इति पदम् । तद्धि संकटार्थं प्रसिद्धम्, न गुह्यार्थमिति ।

लक्षणिकासम्भ्यान्वितं लक्षितम् ॥ १७ ॥

तदेवासम्भ्यार्थान्तरं लक्षणिकेनासम्भ्येनार्थेनान्वितं पदं लक्षितम् ।

यथा—‘जन्मभूमिः’ इति ।

तद्धि लक्षणया गुह्यार्थम्, न स्वशक्त्येति ।

लोकसंवीतं संवृतम् ॥ १८ ॥

लोकेन संवीतं लोकसंवीतं यत्तत्संवृतम् । यथा—‘सुभगा’ ‘भगिनी’

‘उपस्थानम्’ ‘अभिप्रेतम्’ ‘कुमारी’ ‘दोहदम्’ इति, ।

अत्र हि” श्लोकः—

‘संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमम् ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भ्यत्वभावना ॥’

तत्रैविध्यम् । त्रीडानुगुप्तामङ्गलातद्गदायिभेदात् ॥ १९ ॥

तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यं भवति । त्रीडानुगुप्तामङ्गलातद्गदायिनां

भेदात् । किञ्चिद्गोदादायि भवति । यथा—‘वाक्चाटवम्’ ‘हिरण्यरेताः’

इति । किञ्चिज्जुगुप्तादायि भवति । यथा ‘कपर्दकः’ इति । किञ्चिदमङ्ग-

लातद्गदायि भवति । यथा ‘संस्पर्शितः’ इति ।

व्यवहितार्थमत्स्यं क्लृप्तम् ॥ २० ॥

१. ‘महत् लक्षितं ना-’ २. ‘गुप्ते पद-यथा’ ख. ३. ‘प्रसिद्धमकटार्थम्’ घ. ४. ‘लक्षणिकासम्भ्य’ घ. ५. ‘सम्भ्यान्वितलक्षण-’ ख. ६. ‘लोकसंवीतमङ्गलात् संवृ-
तम् । यथा’ घ. ७. ‘हि’ ख-गुप्तके नास्ति. ८. ‘वृतम्’ घ. ९. ‘भवति’ घ-गुप्तके
नास्ति. १०. ‘संस्पर्शितम्’ ख.

अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः । स व्यवहितो यस्माद्भवति तदव्यवहि-
तार्थप्रत्ययं छिष्टम् । यथा—

‘दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां

ज्योत्स्नानुपां जललवास्तरलं पतन्ति ॥’

दक्षात्मजास्ताराः । तासां दयितो दक्षात्मजादयितश्चन्द्रः । तस्य व-
ल्लभाश्चन्द्रकान्ताः । तद्वेदिकानामिति । अत्र हि व्यवधानेनार्थप्रत्ययः ।

अरूढार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो ज्ञातेति न, तत्छिष्टम् । यथा—

‘काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः’ इति ।

अन्त्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

अश्लीलं छिष्टं चैतन्त्ये पदे । ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् । तदप्य-
श्लीलं छिष्टं च भवति । अश्लीलं यथा—

‘न सा धनोन्नतिर्या स्यात्कलत्रसुखदायिनी ।’

‘परार्थबद्धकक्षाणां यत्सत्यं पेलवं धनम् ॥’

‘सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्धतम् ।

महापथेन गतवान्कीर्त्यमानगुणो जनैः ॥’

छिष्टं यथा—

‘धम्मिहस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाह्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोषाम् ॥’

एतान्पञ्च पदार्थदोषान्विभक्ताञ्ज्ञात्वा कविस्त्यजेदिति तात्पर्यार्थिः ।

इति काव्यालंकारसूत्ररुत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

पदपदार्थदोषविभागः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

ईदानीं वाक्यदोषान्दर्शयितुमाह—

भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसंधीनि वाक्यानि ॥ १ ॥

दुष्टानीत्यभिसंबन्धः ।

क्रमेण व्याचष्टे—

स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ॥ २ ॥

स्वस्माद्ध्रस्वक्षणाच्च्युतं वृत्तं यस्मिंस्तत्स्वलक्षणच्युतवृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम् । यथा—‘आयि पश्यासि सौधमाश्रितामविरलमुमनोमालभारिणीम् ।’
वैतालीययुग्मपादे लघ्वक्षराणां पण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धम् । तच्च कृतमिति भिन्नवृत्तत्वम् ।

विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥

विरसः श्रुतिकटुविरामो यस्मिंस्तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ।

तद्धातुनामभागभेदे स्वरसंध्यकृते प्रायेण ॥ ४ ॥

तद्यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे नाममागभेदे च सति भवति । स्वरसंधिना-
कृते प्रायेण बाहुल्येन । धातुभागभेदे मैन्दाक्रान्तायां यथा—‘एतासां
राजाति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि ।’

नाममागभेदे शिखरिण्यां यथा—‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके खेद-
विसरः ।’

मैन्दाक्रान्तायां यथा—‘दुर्दर्शश्चक्रशिखिकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः ।’

धातुनामभागपदग्रहणात्तद्भागातिरिक्तभेदे न भवति यतिभ्रष्टत्वम् । यथा

मैन्दाक्रान्तायाम्—‘शोभां पुण्यत्ययमभिनवः मुन्दरीणां प्रबोधैः ।’

शिखरिण्यां यथा—‘विनिद्रः श्यामान्तेष्वधरपुटसीर्त्काराविरुतैः ।’

१ ‘पदपदार्थदोषान्प्रतिपाद्य ईदानीं—’ क. २. ‘इति संबन्धः’ ग. ३. ‘मैन्दाक्रान्तायां’ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति. ४. ‘यथा शिखरिण्याम्’ ग. ५. ‘मैन्दाक्रान्तायां’ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति. ६. ‘मैन्दाक्रान्तायां यथा’ क. पुस्तके नास्ति. ७. अस्मादधे
र-पुस्तके “अन्ते तु पदान्त एव प्रान्तमिच्छन्ति पदं च रिमक्यन्तम् । यथा—‘विरामं
श्यामाद्दी सरमकदलीगर्भमुमगा कन्याशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्पलवकरी । अवस्था-
मापन्ना मदनदहनोत्सामविभुषा मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥” इत्य-
धिकमस्ति. ८. ‘शिखरिण्यां यथा’ क. पुस्तके नास्ति. ९. ‘वीतरार’ क. ग.

स्वरसंध्यकृत इति वचनात्स्वरसंधिकृते भेदे न दोषः । यथा—'किं-
चिद्वाचालसमसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणाम् ।'

न वृत्तदोषात्पृथग्यतिदोषः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्तदोषात्पृथग्यतिदोषो न वक्तव्यः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ।

यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्यान्तर्भावात् पृथ-
ग्रहणं कार्यमत आह—

न, लक्ष्मणः पृथक्त्वात् ॥ ६ ॥

नायं दोषः । लक्ष्मणो लक्षणस्य पृथक्त्वात् । अन्यर्द्धिं लक्षणं वृ-
त्तस्य, अन्यद्यतेः । गुरुलघुनिर्यमात्मकं वृत्तम् । विरामात्मिका च य-
तिरिति ।

विरूपपदसंधिर्विसंधिः ॥ ७ ॥

पदानां संधिः पदसंधिः । स च स्वरसमवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्र-
रूपो वा । स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः ।

पदसंधिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ॥ ८ ॥

विश्लेषो विभागेन पदानां संस्थितिरिति । अश्लीलत्वंमसम्भ्यस्मृति-
हेतुत्वम् । कष्टत्वं पारुष्यमिति । विश्लेषो यथा—

'मेवानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।'

'कमले इव लोचने इमे अनुवन्नाति विलासपैङ्गवः ।'

'लोलालकानुवद्धानि आननानि चक्रासति ।'

अश्लीलत्वं यथा—

'विरेचकमिदं नृत्तमाचार्याभासयोजितम् ।'

'चक्रासे पनसप्रायैः पुरी पण्डमहाद्रुमैः ।'

'विना शपथदानाम्यां पदवादसमुत्सुकम् ।'

कष्टत्वं यथा—'मङ्गयुद्धममस्ति मुग्धमोगा हमा वपुः ।'

१. 'विलक्षणं' क-ख. २. 'नियामकं' ख. ३. 'च' ग-पुस्तके नास्ति. ४. 'इति' ग-पुस्तके नास्ति. ५. 'पद्वतिम्' क. ६. 'अश्लीलं च' क, 'अश्लीलं' ग. ७. 'वृत्त-
माचार्याभ्यास-' ख. ८. 'खण्ड' क-ग. ९. 'विनाशपथदीनायां पदवादसमुत्सुकम्'
क, 'विनाशपथदानापदपारवदुत्सुकम्' ग. १०. 'गुरुमोगा' क.

एवं वाक्यदोषानामिधाय वाक्यार्थदोषान्प्रतिपादयितुमाह—

व्यर्थकार्यसंदिग्धाभेद्युक्तापक्रमलोकविद्याविरुद्धानि च ॥ ९ ॥

वाक्यानि दुष्टानीति संवन्धः ।

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम् ॥ १० ॥

व्याहतौ पूर्वोत्तरावर्थौ यस्मिंस्तद्व्याहतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थम् ।
यथा—‘अद्यापि स्मरति रंसालसं मनो मे मुग्धायाः स्मरचतुराणि चे-
ष्टितानि ।’ मुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि । तानि चेत्कर्णं
मुग्धा । अत्र पूर्वोत्तरयोरर्थयोर्विरोधाद्व्यर्थमिति ।

उक्तार्थपदमेकार्थम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थानि पदानि यस्मिंस्तदुक्तार्थपदमेकार्थम् । यथा—‘चिन्तामो-
हमनङ्गमङ्गं तनुते ^१ विप्रेक्षितं सुध्रुवः ।’ अनङ्गः शृङ्गारः । तस्य चिन्ताया
मोहात्मकत्वाच्चिन्तामोहशब्दौ प्रयुक्तावुक्तार्थौ भवतः । एकार्थपदत्वाद्वा-
क्यमेकार्थमित्युक्तम् ।

न, विशेषश्चेत् ॥ १२ ॥

न गतार्थं दुष्टम् विशेषश्चेत्प्रतिपाद्यः स्यात् ।

तं विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै ॥ १३ ॥

धनुर्ज्याध्वनावित्यत्र ज्याशब्देनोक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते ।
आरूढेः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । नहि धनुःश्रुतिमन्तरेण
धनुर्ज्यारूढा ज्या धनुर्ज्येति शक्यं प्रतिपत्तुम् । यथा—‘धनुर्ज्याकिण-
चिद्देन दोष्णा विस्फुरितं तव’ इति ।

१. निरूपयितुं क. २. ‘प्रयुक्तार्थापक्रम’ ग. ३. ‘विरुद्धाविरुद्धानि’ ग. ४. ‘व’
ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘पूर्वोत्तरार्थौ’ ख. ६. ‘वाक्य’ क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ७. ‘रसो-
हसत्’ ख. ८. ‘मुग्धा येद’ ग. ९. ‘अत्र’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १०. ‘विप्रेक्षित’
ख. ११. ‘चिन्तामोहात्मात्मकत्वाद्’ क. ‘चिन्तामोहात्मकत्वाद्’ ग. १२. ‘दुष्टं पदं’
ख. १३. ‘धनुःप्रतीतिरारूढे प्रतिपत्तौ’ क.

कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः संनिधेः १४
 कर्णावतंसादिशब्देषु कर्णादीनामवतंसादिषदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः
 संनिधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः । नहि कर्णादिशब्दनिर्देशमन्तरेण क-
 र्णादिसंनिहितानामवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः कर्तुमिति । यथा—
 'दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् ।'

'लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति ।'

'आयुर्धृङ्गमुखरशिरःशेखरशालिनः ।'

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः ॥ १५ ॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धेः
 प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः । शुद्धानामन्यरत्नैरमिश्रितानां हारो मुक्ताहारः ।
 यथा—

'प्राणेश्वरपरिध्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥'

पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य ॥ १६ ॥

पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देनैव गतार्थः पुष्पपदं प्रयुज्यते उत्कर्षस्य
 प्रतिपत्त्यर्थमिति । उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला पुष्पमालेति । यथा—'प्रा-
 यशः पुष्पमालेव कन्या सा कं न लोभयेत् ।' ननु मालाशब्दोऽन्यत्रापि
 दृश्यते यथा रत्नमाला शब्दमालेति सत्यम् । उपचरितस्य प्रयोगः । नि-
 रूपपदो हि मालाशब्दः पुष्परचनाविशेषमेवाभिधत्त इति ।

करिकलभशब्दे करिशब्दस्ताद्रूप्यस्य ॥ १७ ॥

करिकलमशब्दे करिशब्दः कलभेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ताद्रूप्यस्य

१. 'अपि' ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'कर्तुमिति' ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'मु-
 रताः' ख-ग. ४. 'सायिनः' ग. ५. 'अभिधानां' क. ६. 'स्तनद्वयी' क. ७. 'पुष्प-
 शब्दः' क. ८. 'कन्या कं' ख-ग. ९. 'पुष्पमालारचना' ख. १०. 'एव' ख-ग-
 पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्' ख.

प्रतिपत्त्यर्थमिति । कैरी मौढकुञ्जरः । तद्रूपः कलमः करिकलम इति ।
यथा—‘त्यज करिकलम त्वं प्रीतिवन्धं करिण्याः ।’

विशेषणस्य च ॥ १८ ॥

विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य पैदस्य प्रयोगः । यथा—
‘जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।’

तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १९ ॥

तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु नाप्रयुक्तेषु । नहि भवति यथा ‘श्रवणकुण्ड-
लम्’ इति तथा ‘नितम्बकाक्षी’ इत्यपि । यथा वा ‘करिकलमः इति तथा
‘उष्ट्रकलमः’ इत्यपि ।

अत्र श्लोकः—

‘कर्णवत्संसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्पणम् ॥’

संशयकृतसंदिग्धम् ॥ २० ॥

यद्वाक्यं साधारणानां धर्माणां श्रुतेः, विशिष्टानां वा श्रुतेः संशयं
करोति तत्संशयकृतसंदिग्धमिति ।

यथा—‘स महात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः ।’

किं भाग्यवशान्महापदमुपागत आहोस्विदभाग्यवशान्महतीर्मापदमिति
संशयकृद्वाक्यं प्रकरणाद्यभावे सतीति ।

मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् ॥ २१ ॥

मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिस्तन्मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् । अत्र
‘स्तोकमुदाहरणम् ।

क्रमहीनार्थमपक्रमम् ॥ २२ ॥

१. ‘करिणः मौढकुञ्जरः’ क. २. ‘इति’ क-पुनर्ले नास्ति. ३. ‘मधुरा’ क.
४. ‘शालिनीम्’ क. ५. ‘वा’ क-पुनर्ले नास्ति. ६. ‘वाधुने.’ क. ‘व धुने.’ ग.
७. ‘इति’ क-पुनर्ले नास्ति. ८. ‘भाग्यवशात् इति’ क. ९. ‘इति’ क-पुनर्ले
नास्ति. १०. ‘अमोक्तं’ क. ‘श्लोकं’ ग.

उद्देशितानामनुद्देशितानां च क्रमः संबन्धस्तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तत्क्रमहीनार्थमपक्रमम् ।

यथा—‘कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।’

अत्र कीर्तिश्चन्द्रमसस्तुल्या प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः । सूर्यस्य पूर्वनिपातादपक्रमः । अथवा प्रधानार्थस्य निर्देशः क्रमः । तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तदपक्रमम् ।

यथा—‘तुरंगमथ मातङ्गं प्रेयच्छास्मै मदालसम् ।’

देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि ॥ २३ ॥

देशकालस्वभावविरुद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि वाक्यानि लोकविरुद्धानि । अर्थद्वारेण लोकविरुद्धत्वं वाक्यानाम् । देशविरुद्धं यथा—

‘सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।

अशोर्ट्नालिकेराद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥’

कालविरुद्धं यथा—‘कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत ।’

स्वभावविरुद्धं यथा—‘मत्तालिसङ्गमुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तरोऽपि शरन्मुलश्रीः ।’

सप्तच्छदस्य स्तवका भवन्ति न मञ्जर्य इति स्वभावविरुद्धम् ।

तथा—

‘भृङ्गेण कलिकाकोपस्तथा भृशमपीड्यत ।

यथा गोप्पदपूरं हि ववर्ष बहुलं मधु ॥’

कलिकायाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावद्बाहुल्यं स्वभावविरुद्धम् ।

१. ‘उद्देशितानामनुद्देशितानां’ क. २. ‘हीनो’ क. ३. ‘अत्र’ इत्यारभ्य ‘अपक्रमः’ इतिपर्यन्तं क-पुस्तके, ‘अत्र’ इत्यारभ्य ‘यथा’ इतिपर्यन्तं च ग-पुस्तके नास्ति. ४. ‘मे प्रयच्छ’ ग. ५. ‘विरुद्धार्थत्वं’ क. ६. ‘नालिकेराद्या’ क, ‘नालिकेराद्या’ ख. ७. ‘विरुद्धार्थ’ क. ८. ‘विरुद्धार्थ’ क. ९. ‘इति स्वभावविरोधः । यथा’ क, ‘इति । स्वभावविरुद्धं यथा ।’ ख. १०. ‘संभावपीड्यत’ क. ११. ‘कलिकाकोपस्य मकरन्दस्यैतावत्’ क.

कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि ॥ २४ ॥

कलाशास्त्रैश्चतुर्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धोऽर्थो^१ येषु तानि कैलाचतुर्वर्ग-
शास्त्रविरुद्धार्थानि वाक्यानि विद्याविरुद्धानि । वाक्यानां विरोधोऽर्थ-
द्वारकः ।

कलाशास्त्रविरुद्धं यथा—‘कालिङ्गं लिखितमिदं वैयस्य पञ्चं पञ्चज्ञै-
रपतितकोटिकण्टकाग्रम् ।’

कालिङ्गं पतिताग्रकौटिकण्टकमिति पञ्चविदामाम्नायः । तद्विरुद्धत्वा-
त्कलाशास्त्रविरुद्धम् । एवं कलान्तरेष्वपि विरोधोऽभ्युह्यः ।

चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि तूदाह्रियन्ते—‘कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां
महीजयः ।’

धर्मफलोऽश्वमेधादियज्ञफलो वा राज्ञां महीजय इत्यागमः । तद्विरोधा-
द्धर्मशास्त्रविरुद्धार्थमेतद्वाक्यमिति ।

‘अहंकारेण जीयन्ते द्विपन्तः किं नयश्रिया ।’

द्विपञ्जयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ । तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धार्थं
वाक्यमिति ।

‘दशनाङ्कपवित्रितोत्तरोष्ठं रतिखेदालसमाननं स्मरामि ।’

‘उत्तरीष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति’^२ मुक्त्वा चुम्बननखरदशनस्थानानि^३
इति कैर्मशास्त्रे स्थितम् । तद्विरोधात्कामशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति ।

‘देवैर्ताभक्तितो मुक्तिर्मे तत्त्वज्ञानसंपदा ।’

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात्तद्विरुद्धार्थम् ।

१. ‘विरुद्धानि’ ख. २. ‘विरुद्धार्थो’ ख. ३. ‘कलाविरुद्धचतुर्वर्ग’ ख. ४. ‘वि-
द्धानि विद्या-’ ख. ५. ‘व यस्य’ ख. ६. ‘कण्टकाग्र’ क. ७. ‘कौटि’ क-मुस्तके
नास्ति. ८. ‘तद्विरोधात्’ क. ९. ‘विरुद्धत्वम्’ क. १०. ‘अभ्युह्य’ ख. ‘अभ्युपेयः’
ग. ११. ‘हु’ क-मुस्तके नास्ति. १२. ‘विरुद्धमेतद्वाक्यम्’ क. ‘विरुद्धं वाक्यम्’ ग.
१३. ‘विरुद्धत्वम्’ क. ‘विरुद्धम्’ ग. १४. ‘वाक्यमिति’ क-ग-मुस्तकयोर्नास्ति.
१५. ‘इति’ ग-मुस्तके नास्ति. १६. ‘कामशास्त्रसूत्रे’ ख. १७. ‘देवताज्ञानतो’ ख.

एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्त्यागाय ज्ञातव्याः । ये' त्वन्ये शब्दार्थ-
दोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचन एवोच्यन्ते । उपमादोषाश्चोपमाविचार इति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ।

समाप्तं चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणम् ।

गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यद्विपर्ययात्मनो दोषास्तान्गुणान्विचारयितुं गुणविवेचनमधिकरणमा-
रभ्यते—

तत्रौजःप्रसादादयो गुणाः, यमकोपमादयस्त्वलंकारा इति स्थितिः का-
व्यविदाम् । तेषां किं भेदनिबन्धनमित्याह—

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः ॥ १ ॥

ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः । ते चौजः-
प्रसादादयः । न यमकोपमादयः । कैवल्येन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात् ।
ओजःप्रसादादीनां तु केवलानामस्ति काव्यशोभाकरत्वमिति ।

तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः ॥ २ ॥

तस्याः काव्यशोभाया अतिशयस्तदतिशयस्तस्य हेतवः । तुशब्दो
व्यतिरेके । अलंकाराश्च यमकोपमादयः ।

अत्र श्लोकौ—

‘युक्तेरिव रूपमङ्ग कौव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकाराविकल्पकल्पनाभिः ॥

‘यादि भवति वनश्रुतं गुणेष्वो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥’

१. ‘अन्ये च ये’ ग. २. ‘शब्दार्थयोः’ क. ३. ‘वश्यन्ते’ ख. ४. ‘च’ ख-पुस्तके
नास्ति. ५. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘वाक्यशब्दार्थदोष’ क. ७. ‘विवेचनाधि-
कारण’ क. ८. ‘धर्मगुणाः’ ख. ९. ‘शब्दार्थधर्माः’ क. १०. ‘अस्ति’ ख-पुस्तके
नास्ति. ११. ‘कामित्वं’ ग. १२. ‘तदतिशयः’ क-पुस्तके नास्ति. १३. ‘वाक्यं’ क.

पूर्वे नित्याः ॥ ३ ॥

पूर्वे गुणा नित्याः । तैर्विना काव्यशोभानुपपत्तेः ।

एवं गुणालंकाराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरूपणार्थमाह—

ओजःप्रसादश्चेपसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्यौदारतार्थव्यक्ति-

कान्तयो बन्धगुणाः ॥ ४ ॥

बन्धः पदरचना । तस्य गुणा बन्धगुणा ओजःप्रभृतयः ।

तान्क्रमेण दर्शयितुमाह—

गाढबन्धत्वमोजः ॥ ५ ॥

बन्धस्य गाढत्वं यत्तदोजः ।

यथा—‘विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति ।’ न पुनः, ‘विलुलितमै-
शुभारा मञ्जरीर्लोलयन्ति ।’

शैथिल्यं प्रसादः ॥ ६ ॥

बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः ।

नन्वयमोनोविपर्ययात्मा दोषः, तत्कथं गुण इत्याह—

गुणः संज्ञवात् ॥ ७ ॥

गुणः प्रसादः । ओजसा सह संज्ञवान् ।

नै शुद्धः ॥ ८ ॥

सै शुद्धस्तु दोष एवेति ।

ननु विरुद्धयोरोजःप्रसादयोः कथं संज्ञव इत्याह—

स त्वनुभवासिद्धः ॥ ९ ॥

स तु संज्ञवम्वनुभवसिद्धः तद्विदां रतादिविशेषवत् ।

अत्र श्लोकः—

‘कैरुणप्रसङ्गायेषु संज्ञवः सुगदुःखयोः ।

यथानुभवतः सिद्धस्तर्प्योजःप्रसादयोः ॥’

१. ‘पूर्वे नित्याः’ वा, ‘पूर्वे नै’ वा. २. ‘नर्तयन्ति’ वा. ३. ‘मञ्जरी मञ्जरी’ वा.
४. ‘प्रसादः’ वा. पुस्तके नास्ति. ५. एतादृशे वा. पुस्तके नास्ति. ६. ‘शैथिल्यं’ वा. पुस्तके नास्ति. ७. ‘संज्ञवात्’ वा. ‘शुद्धवत्’ वा. ८. ‘कैरुण’ वा.

साम्योत्कर्षौ च ॥ १० ॥

साम्यमुत्कर्षश्चौजःप्रसादयोरेव ।

साम्यं यथा—‘अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि मूनवे नृपति-
ककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।’

क्वचिदोऽजः प्रसादादुत्कृष्टम् । यथा—‘व्रजति गगनं भ्रष्टातक्याः
फलेन सहोपमाम् ।’

क्वचिदोऽजसः प्रसादस्योत्कर्षः । यथा—‘कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न
चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।’

मसृणत्वं श्लेषः ॥ ११ ॥

मसृणत्वं नाम यस्मिन्सति बहून्यपि पदान्येकवद्भासन्ते ।

यथा—‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधि-
राजः ।’ न पुनः, ‘सूत्रं ब्राह्ममुरःस्थले-’, ‘भ्रमरीबल्लुगीतयः’, ‘तडित्क-
लिलमाकाशं’ इति । एवं तु श्लेषो भवति—‘ब्राह्मं सूत्रमुरःस्थले’, ‘भ्र-
मरीमञ्जुगीतयः’, ‘तडिजटिलमाकाशं’ इति ।

मार्गाभेदः समता ॥ १२ ॥

मार्गस्याभेदो भौर्गाभेदः समता । येन मार्गेणोपक्रमस्तस्यात्याग इ-
त्यर्थः । श्लोके प्रबन्धे चेति । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । विपर्ययस्तु यथा—

‘प्रसीद चण्डि त्वज मन्युमञ्जसा जनस्तैवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥’

आरोहावरोहक्रमः समाधिः ॥ १३ ॥

आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः । आ-
रोहस्यावरोहे सति परिहारः, अवरोहस्य आरोह सतीति ।

तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—‘निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्जि-
तरसे ।’ अवरोहपूर्वस्वारोहो यथा—‘नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव म-
ज्जन्ति तरवः ।’

आरोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः क्रमेणारोहण-
मवरोहणं चेति केचित् ।

यथा—‘निवेशः स्वःसिन्धोस्तुहिनगिरिवोधीषु जयति ।’

न पृथक्, आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ॥ १४ ॥

न पृथक्समाधिगुणः । आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् । ओ-
जोरूपश्च आरोहः प्रसादरूपश्चावरोह इति ।

न, संपृक्तत्वात् ॥ १५ ॥

यदुक्तमोजःप्रसादरूपत्वमारोहावरोहयोस्तत्र । संपृक्तत्वात् । संपृक्तौ
खल्वोजःप्रसादौ नैदीवेणिकावद्ग्रहतः ।

अनैकान्त्याच्च ॥ १६ ॥

न चायमेकान्तः यदोजस्यारोहः, प्रसादे चावरोह इति ।

ओजःप्रसादयोः कचिद्भागे तीव्रावस्थायां ताविति चेदभ्युप-
गमः ॥ १७ ॥

ओजःप्रसादयोः कचिद्भागे तीव्रावस्थायामारोहोऽवरोहश्चेत्येवं चेन्म-
न्यसे अभ्युपगमः, न विप्रतिपत्तिः ।

विशेषापेक्षत्वात्तयोः ॥ १८ ॥

स विशेषो गुणान्तरात्मा ।

आरोहावरोहनिर्मितं समाधिर्नाख्यायते ॥ १९ ॥

आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम् ।

क्रमविधानार्थत्वाद्वा ॥ २० ॥

एषकरणमिति । पाठधर्मत्वं च न संभवतीति ‘न पाठधर्माः सर्वत्रा-
दृष्टेः’ इत्यत्र वक्ष्यामः ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ॥ २१ ॥

१. ‘आरोहस्य च’ म. २. ‘च’ म. गुप्तके नास्ति. ३. ‘तु’ म. ४. ‘नदीवेणिकासु-
गममुद्ग्रहतः’ म. ५. ‘ता’ क. ग. ६. ‘ओजःप्रसादयोर्नैदीवेणिकावद्ग्रहमिति’ म. ७. ‘इ-
त्याख्यायते’ क. ८. क. ग. गुप्तपदयोः ‘क्रमविधानार्थत्वाद्वा’ इति वृत्तमप्य एव नि-
क्षिप्तम्. ९. ‘इत्येवं’ ख. ग.

बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत्तन्माधुर्यम् । पृथक् पदानि यस्य स पृथक्पदः
तस्य भावः पृथक्पदत्वम् । समासदैर्घ्यविनिवृत्तिपरं चैतत् । पूर्वोक्तमुदा-
हरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—‘चलितशबरसेनादत्तगोशृङ्गचण्डध्वनिचकितवराह-
व्याकुला विन्ध्यपादाः ।’

अजरठत्वं सौकुमार्यम् ॥ २२ ॥

बन्धस्याजरठत्वमपारुष्यं यत्तत्सौकुमार्यम् । पूर्वोक्तमुदाहरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—‘निदानं निर्द्वैतं म्रियजनसदृक्त्वव्यवसितिः सुधासे-
कष्ठोपौ फलमपि विरुद्धं मम हृदि ।’

विकटत्वमुदारता ॥ २३ ॥

बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता । यस्मिन्सति नृत्यन्तीव पदानीति^१
जनस्य वर्णना भवति तद्विकटत्वम् । लीलायमानत्वमित्यर्थः । यथा—
‘खचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां श्रुतिरिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ।’
न पुनः, ‘चरणकमलैर्नूपुरैर्नर्तकीनां श्रुतिरिति रणितमासीन्मञ्चु चित्रं च तत्रा’

अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ॥ २४ ॥

यत्र ‘श्रुतित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिरिति । पूर्वोक्तमुदाह-
रणम् । प्रत्युदाहरणं तु^२ भूयः सुलभं च ।

औज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २५ ॥

बन्धस्यौज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति । यदभावे पुराणच्छाये-
त्युच्यते ।

यथा—‘कुरङ्गनित्रालीस्तत्रकितवनालीपरिसरः ।’ विपर्ययस्तु^३ भूया-
न्सुलभश्च ।

१. ‘अपरुषत्व’ क. २. ‘पृथक्त्वव्यवसितं सुधासेकाश्रयी’ क. ३. ‘श्लेषः’ ख.
४. ‘यस्ता’ क, ‘यदेश’ ग. ५. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘वर्णभावना’ ख.
७. ‘तद्वि विरुद्धत्वम्’ क. ८. ‘श्रुतिरिति’ क, ‘श्रुतिरिति’ ग. ९. ‘युक्तः’ ख. १०. ‘श-
रुतिरिति’ क-ग. ११. ‘श्रुतिरिति’ क-ग. १२. ‘च भूयः सुलभं’ ख. १३. ‘पुराणी’ क.
१४. ‘च’ क.

श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

‘पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः ।
 अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥
 श्लथत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ।
 अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः ॥
 यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
 अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥
 प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।
 दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥
 आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
 समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥
 बन्धे एषकपदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः ।
 अनेन हि पदन्यासाः कामं धारामधुश्रुतः ॥
 यथा हि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः ।
 तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता ॥
 बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ।
 एतेन वर्णिता वाचो रूक्षत्वाच्च श्रुतिशमाः ॥
 विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति हृदारताम् ।
 वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥
 पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
 यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृता गुणः ॥
 औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविंशतारदाः ।
 पुराणभिन्नम्यानोयं तेन बन्धं कथयन्तः ॥

नामन्तः, मद्भवन्त्यान् ॥ २६ ॥

१. ‘पदपद्धतिः’ क. २. ‘न्यास’ ख. ३. ‘मधुश्रुता.’ क. ४. ‘विच्छिद्यते’ क.
 ५. ‘पदविदुता’ क. ६. ‘गौड्याय गौडधमा.’ क. ७. ‘य’ इति पुरतः नास्ति.
 ८. ‘दया’ ख. ९. ‘विगच्छतः’ क.

न खल्वेते गुणा असन्तः । संद्वेद्यत्वात् ।

तद्विदां संद्वेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युरित्याह—

न भ्रान्ताः, निष्कम्पत्वात् ॥ २७ ॥

न गुणा भ्रान्ताः । एतद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात् ।

न पाठधर्माः, सर्वत्रादृष्टेः ॥ २८ ॥

नैते गुणाः पाठधर्माः । सर्वत्रादृष्टेः । यदि पाठधर्माः स्युस्तर्हि विशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येयम् । न च सर्वत्र दृश्यन्ते । विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद्गुणाम्युपगम एवेति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्ती गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

गुणालंकारविवेकः शब्दगुणविवेकश्च ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

संप्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह—

त एवार्थगुणाः ॥ १ ॥

त एवौजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः ।

शब्दार्थगुणानां वाच्यवाचकद्वारेण भेदं दर्शयति—

अर्थस्य प्रौढिरोजः ॥ २ ॥

अर्थस्याभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः ।

‘पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याप्तिसमाप्तौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’.

पदार्थे वाक्यवचनं यथा—‘अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेतिव द्यौः ।’

अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थे ‘नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेः’ इति वाक्यं प्रयुक्तम् । पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम् । अनया दिशान्यदपि द्रष्टव्यम् ।

१. ‘संवेद्यत्वात्’ क. २. ‘संवेद्यत्वे’ क. ३. ‘निभ्रान्ताः’ क-ख. ४. ‘निष्कम्पत्वात्’ ग. ५. ‘तर्हि’ क-ग-गुस्तस्योर्नास्ति. ६. ‘विवेचनं’ क. ७. ‘एवौजःप्रभृताः’ ख. ८. ‘प्रौढत्वं यत्तदोजः’ ग. ९. ‘रचनं’ ख. १०. ‘रचनं’ ख.

तद्यथा—

‘पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं

ततः पाकोत्सेकादरुणगुणसंसर्गितवपुः ।

शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविपमं

वने वीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥’

न चैवमतिप्रसङ्गः । काव्यशोभाकरत्वस्य गुणसामान्यलक्षणस्यावस्थितत्वात् ।

वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—‘दिव्येयं न भवति किं तु मानुषी’ इति वक्तव्ये ‘निमिषति’ इत्याहेति ।

अस्य वाक्यार्थस्य व्यासमासौ । व्यासो यथा—

‘अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः ।

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि त-

त्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ।

समासो यथा—

‘ति हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेदयार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥’

साभिप्रायत्वं यथा—‘सोऽयं संप्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थेश्रमः ।’

आश्रयः कृतधियामित्यस्य ‘च’ सुबन्धुताचिव्योर्धेऽपपरत्वात्साभिप्रायत्वम् ।

एतेन, ‘रतिविगलितबन्धे केशपाशे मुक्तेश्याः’ इत्यत्र मुक्तेश्या इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम् ।

१. ‘प्राय’ क. २. ‘पाकोत्सेकादरुणमणि’ ख. ३. ‘शोषारम्भे’ ख. ४. ‘वीतामोदं’ ख. ५. ‘न चाति’ ग. ६. ‘सामान्यस्य’ ख. ७. ‘अपेक्ष’ क. ८. ‘न भवति न भवत्येव’ ख. ९. ‘न हि’ ख. १०. ‘वन्धुबन्धु’ क-ख. ११. ‘दृष्टलक्षणत्वात्’ ग. १२. ‘इत्यत्र मुक्तेश्या’ क-ग-पुनश्चयोर्धोऽप. १३. ‘इत्यस्यापि’ क.

अर्थवैमल्यं प्रसादः ॥ ३ ॥

अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहः प्रसादः ।

यथा—‘सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ।’

विपर्ययस्तु—‘उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाशीपदमिदम् ।’

काशीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य लसितत्वाद्विशेषणस्याप्रयोजकत्वमिति ।

घटना श्लेषः ॥ ४ ॥

क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो घटना । स श्लेषः ।

यथा—

‘दृष्ट्वाकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वकितकंधरः सपुलकः प्रेमोच्छसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥’

शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेष्वस्य भूयान्प्रपञ्चो दृश्यते ।

अवैपम्यं समता ॥ ५ ॥

अवैपम्यं प्रक्रमामेदः समता । कचित्क्रमोऽपि भिद्यते । यथा—

‘च्युतमुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेऽलसा द्रुमा

मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः ।

अथ च सवितुः शीतोष्णसं लुनन्ति मरीचयो

न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥’

ऋतुसंधिप्रातिपादनपरेऽत्र द्वितीये प्रादे क्रमभेदो मलयमरुतामसाधारणत्वात् । एवं तु द्वितीयः पादः पठितव्यः । ‘मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः’ इति ।

सुगमत्वं वावैपम्यमिति ॥ ६ ॥

सुखेन गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः ।

१. ‘अर्थवैमल्यं’ कं-ग. २. ‘रूपशौल्यावनारम्भशालिनी’ ग. ३. ‘उपास्ते’ ख. ४. ‘संस्थिते’ ख. ५. ‘परां’ क. ६. ‘प्रयोगः’ ग. ७. ‘अलसद्रुमा’ ख. ८. ‘नव-जरठतां’ ख. ९. ‘प्रक्रम’ ख. १०. ‘तु’ ख-पुस्तके नास्ति.

यथा—‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा’ इत्यादि । प्रत्युदाहरणं सुलभम् ।
अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥

अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधानकारणत्वात्समाधिः । अवहितं चित्त-
मर्थान्पश्यन्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

अर्थो द्विविधः, अयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा ॥ ८ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थो द्विविधः—अयोनिः, अन्य-
च्छायायोनिर्वेति । अयोनिर्नैरन्यकारणः । अवधानमात्रकारण इत्यर्थः ।
अन्यस्य काव्यस्य च्छाया अन्यच्छाया तैद्योनिर्वा । तद्यथा—

‘आश्वपैहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दश्यसे ।

चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥’

‘मा मैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः

खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेपि ।

प्रायो विदग्धवनितानवसंगमेपु

पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥’

पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनिः, द्वितीयस्य च च्छायायोनिरिति ।

अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिरिति स द्वेधा—व्यक्तः सूक्ष्मश्च । व्यक्तः
स्फुट उदाहृत एव । सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह—

सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥

सूक्ष्मो द्वेधा भवति—भाव्यो वासनीयश्च । ‘श्रीघनिरूपणामग्न्यो
भाव्यः । एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति । भाव्यो यथा—

‘अन्योन्यममिलितैर्मांसलदन्तकान्ति

मोह्यासमाविरलमव्यक्तार्थतारम् ।

१. ‘इति’ ख. अस्मादन्तरं श-पुस्तके ‘कियमवगुण्डनरती—’ इत्यादि शानुन्त-
तपश्माङ्ग्यं पद्यं कोष्ठान्तर्लिखितमस्ति. २. ‘समाधिकारण’ क-ग. ३. ‘प्राक्’ ग.
४. ‘अनल्प’ ग. ५. ‘तद्योनिर्वा’ ख. ६. ‘यद्दशन’ ख. ७. ‘इत्यर्थः’ क. ८. ‘दिशा’
ख. ९. ‘स्फुट’ क. १०. ‘सूक्ष्म’ ग. ११. ‘इति’ क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. ‘तत्र
भाव्यो’ क. १३. ‘मेतां दन’ ख.

लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चित्तेषु
व्यावर्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥'

वासनीयो यथा—

'अवहित्यवलितमधनं विवर्तिताभिमुखकुचतटं स्थित्वा ।

अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम् ॥'

उक्तिर्वैचित्र्यं माधुर्यम् ॥ ११ ॥

उक्तेर्वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यमिति । यथा—

'रसवदमृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदापि पुनर्मध्यस्थः सन्नसान्तरविजनो

वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥'

अपारुप्यं सौकुमार्यम् ॥ १२ ॥

परुषेऽर्थेऽपारुप्यं सौकुमार्यमिति ।

यथा मृतं यशःशेष इत्याहुः । एकाकिनं देवताद्वितीयमिति । गच्छेति
साधयेति च ।

अग्राभ्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥

ग्राभ्यत्वप्रसङ्गेऽग्राभ्यत्वमुदारता । यथा—

'त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।

अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तैदिति सुभगे संवदति वा-

मतः शेषं चेत्स्याजितमिह तदानीं शुणितया ॥'

विपर्ययस्तु—

'स्वापिति यावदयं निवृत्ते जनः स्वापिमि तावदहं किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण करोष सा ॥'

१. 'प्रविले' इति. 'प्रविले' क. २. 'किलकिञ्चित्ते' ग. ३. 'उक्तेऽर्थे वैचित्र्यं' तेन' क. ४. 'सत्तमममृतं' ग. ५. 'अमृतं यशःशेषमिव्याहुः' इति. ६. 'सीमान्तं' क. ७. 'तुलति' ग. ८. 'सुभगत्वं वदति' ग. ९. 'अप' क.

वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः ॥ १४ ॥

वस्तूनां भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्तिः । यथा—

‘दृष्टेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां

राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः ।

गोरोचनाहरितवभ्रुवहिःपलाश-

मामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ।’

यथा वा—

‘प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रैः स्थितं पृथुकेसरै-

र्विरलविरलैरन्तःपद्मैर्मनाञ्जलितं ततः ।

तदनु वलनामात्रं किञ्चिद्व्याधायि बहिर्दलै-

र्मुकुलनविधौ वृद्धाब्जानां बभूव कदर्थना ॥’

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ १५ ॥

दीप्ता रसाः शृङ्गारादयो यस्य स दीप्तरसः, तस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्तिः । यथा—

‘प्रेयान्सायमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

तावत्प्रत्युत पाणिसेपुटलसन्नीवोनितम्बं धृतो

धावेत्तैव रूतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥’

एवं रसान्तरेष्वप्युदाहरणीयमिति ।

अत्र श्लोकाः—

‘गुणस्फुटत्वमाकलयं काव्यपाकं प्रचक्षते ।

चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥

मुसिङ्गमंस्कारमात्रं यत्किञ्चेष्टवस्तुगुणं भवेत् ।

काव्यं यन्ताकपाकं तज्जुगुप्सन्ते जनास्तत्रः ॥

१. ‘मकल’ इ. २. ‘पर्यस्ताग्रस्थिते’ क. ३. ‘कृतप्रणाममहता’ क. ४. ‘रसा-
न्तरे’ इ. ‘रसान्तर’ ग. ५. ‘उदाहार्यम्’ ग. ६. ‘उपनीयते’ क., ‘परिमीयते’ ग.
७. ‘चिष्ट’ ग.

गुणानां दर्शनान्मुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थक्यम् ।
दण्डिमानि दशेत्यादि न विचारस्तम् वचः ॥'

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अर्थगुणविवेचनम् ।

समाप्तं चेदं गुणविवेचनं तृतीयमधिकरणम् ।

आलंकारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गुणनिर्वृत्त्या काव्यशोभा । तस्याश्चातिशयहेतवोऽलंकाराः । तन्निरूपणार्थमालंकारिकमधिकरणमारभ्यते—

तत्र शब्दालंकारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण दर्शयितुमाह—

पदमनेकार्थमक्षरं वाच्यं स्थाननियमे यमकम् ॥ १ ॥

पदमनेकार्थं भिन्नार्थमेकमनेकं वा तद्वदक्षरमावृत्तं स्थाननियमे सति यमकम् । स्वावृत्त्या सजातीयेन वा कात्स्न्येकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्तिः स्थाननियम इति । यानि त्वेकपादभागवृत्तीनि यमकानि दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्य संस्थानं यमकापेक्षयैव स्थाननियम इति ।

स्थानकथनार्थमाह—

पादः पादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ॥२॥

पादः, एकस्य च पादस्यादिमध्यान्तभागाः, अनेकस्य च पादस्य त एव स्थानानि । पादयमकं यथा—

‘असृजनवचो यस्य कलिकामधुगर्हितम् ।

तस्य न स्याद्विपतरोः कलिकामधु गर्हितम् ॥’

१. ‘त्यक्तो’ क-ग. २. दशदण्डिमादिवाक्यं व्याकरणमहाभाष्ये ‘अर्थवदधातुः’ इत्यादि सूत्रव्याख्याने दृश्यम्. ३. ‘विवेकः’ क, ‘विवेकः’ ग. ४. ‘गुणानां वृत्त्या’ ग. ५. ‘लक्षणं’ क. ६. ‘वाच्यं’ ग. ७. ‘नियमे सति’ ख. ८. ‘स्वावृत्त्या’ क, ‘भाष्या’ ग. ९. ‘च’ ख-गुस्तुते नास्ति. १०. ‘पदस्य’ क.

एकपादस्यादिमध्यान्तर्यमकानि यथा—

‘हन्त हन्तररातीनां धोरधोरचिता तव ।

कामं कामन्दकी नीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥’

‘वसुपरासु परासुमिवोज्जतीप्वविकलं विकलङ्कशशिप्रभम् ।

प्रियतमं यतमन्तमनीश्वरं रसिकता सिकतास्विव तामु का ॥’

‘सुदृशोऽवसरे चकितं चकितं भवतीक्षितमस्ति मितं स्तिमितम् ।

अपि हासलवस्तव कः स्तवकस्तुलयेन तु कामधुरां मधुराम् ॥’

पादयोरादिमध्यान्तर्यमकानि यथा—

‘भ्रमर द्रुमपुष्पाणि भ्रम रत्यै पिबन्मधु ।

का कुन्दकुमुमे प्रीतिः काकुं दत्त्वा विरौपि यत् ॥’

‘अप्यशक्यं त्वया दत्तं दुःखं शक्यन्तरात्मनि ॥

बाष्पो बाहीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥’

‘सपादि छतपदस्त्वदोक्षितेन स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदीक्षितेन ।

भवति बत जनः सचित्तदाहो न खलु मृषा कुत एव चित्तदाहो ॥’

एकान्तरर्पादान्तर्यमकं यथा—

‘उद्वेजयति भूतानि यस्य राज्ञः कुशासनम् ।

सिंहासनवियुक्तस्य तस्य सिमं कुशासनम् ॥’

एवमेकान्तरर्पादादिमध्ययमकान्यूह्यानि । समस्तर्पादान्तर्यमकं यथा—

‘नतोन्नतभ्रूगतिचङ्कलास्यां विलोक्य तन्वां शशिपेशलास्याम् ।

मनः किमुत्ताप्यसि चङ्कलास्यां छती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ।

एवं समस्तर्पादादिमध्यान्तर्यमकानि व्याख्यातानि । अन्ये च संकरजा-
तिभेदाः सुविद्योत्प्रेक्ष्याः ।

अक्षरयमकं त्रैकाक्षरयनेकाक्षरं च । एकाक्षरं यथा—

‘नीनाकारेण कान्ताभूरागधितमनोभुवा ।

विविक्तेन विद्यामेन ततश्च इदयं नृणाम् ॥’

१. ‘एकस्य’ क. २. ‘यमक’ ग. ३. ‘यमन्तु’ क-ग. ४. ‘ननु’ क, ‘न न’ ग.
५. ‘चित्तदाह’ ग. ६. ‘पादयमक’ क. ७. ‘यमकं च भवति । यथा’ ग. ८. ‘पुता’
ग. ९. ‘पादादिमकाणि’ क. ‘पादयमकाणि’ ग. १०. ‘व्याख्यातव्यानि’ ग.
११. ‘नातामिधेन’ ग.

एवं स्थानान्तरयोगेऽपि द्रष्टव्यः । सजातीयनैरन्तर्यादस्य प्रकर्षो भ-
वति । स चायं हरिप्रबोधे दृश्यते । यथा—

‘विविधववनानागर्गर्धनाना विविततगगनानाममज्जनाना ।
रुरुशशललनाना ववन्धुन्धुनाना मम हिहि ततनानाननस्वस्वनाना ॥’
अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता ।

भङ्गादुत्कर्षः ॥ ३ ॥

उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति ।

शृङ्खला परिवर्तकश्रूर्णमिति भङ्गमार्गः ॥ ४ ॥

एते खलु शृङ्खलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति ।

तान्क्रमेण व्याचष्टे—

वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला ॥ ५ ॥

वर्णानां विच्छेदो वर्णविच्छेदः तस्य चलनं यत्सा शृङ्खला ।

यथा—‘कलिकामधुशब्दे विच्छेदः धुशब्दे च तस्य चलनम् । लिमर्व-
र्णयोर्विच्छेदात् ।

सङ्गविनिर्मुक्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः ॥ ६ ॥

अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः । तद्विनिर्मुक्तौ स्वरूपस्यान्यरूपतिरस्कृतस्या-
पत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः ।

यथा—‘कलिकामधु गहितम्’ इति । अत्रार्हितमिति पदं गकारस्य व्य-
जनस्य सङ्गाद्गहितमित्यन्यस्य रूपमापन्नम् । तत्र व्यजनसङ्गे विनिर्मुक्ते
स्वरूपमापद्यते अर्हितमिति । अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पदस्य ता-
दृश्यविधिरयमिति तात्पर्यार्थः । एतेनेतरावपि व्याख्याता ।

पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपश्रूर्णम् ॥ ७ ॥

१. ‘च’ क-ग-गुस्तयोर्नास्ति. २. ‘तत्र’ ग. ३. ‘यानिच्छेदः’ म-गुस्तके नास्ति.
४. ‘कलिकामधुशब्दे’ ग. ५. ‘मधुशब्दे’ क, ‘काशब्दे धुशब्दे’ ग. ६. ‘शब्दयो.’
क-ग. ७. ‘निर्मुक्तौ’ म. ८. ‘मरूपस्य’ म. ९. ‘व्यजनस्य गकारस्य तद्धे’ क.
१०. ‘अयं’ म-गुस्तके नास्ति.

पिण्डाक्षरभेदे सति पदस्य स्वरूपलोपश्रृणम् । यथा—

‘योऽचलकुलमवति चलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनां कान्तः ।

सामि विभर्ति च सलिलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाङ्कान्तः ॥’

अत्र शुक्तिपदे कीतिपिण्डाक्षरम् । तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते । ककारतिकारयोरन्यत्र संक्रमात् । दूरसमुन्मुक्तशुक् अचलकुलम्, तिमीनां कान्तः समुद्रः ।

श्लोकाश्चात्र—

‘अखण्डवर्णाविन्यासचलनं शृङ्खला मता ।

अनेन खलु भङ्गेन यमकानां विचित्रता ॥’

‘यदन्यसङ्गमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्तकः ।

शब्दस्वरूपमारोहेत्स ज्ञेयः परिवर्तकः ॥’

‘पिण्डाक्षरस्य भेदेन पूर्वापरपैदाश्रयात् ।

वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गश्रृणसंज्ञकः ॥’

‘अप्राप्तचूर्णभङ्गानि यथास्थानस्थितान्यपि ।

अलकानीव नात्यर्थं यमकानि चकासति ॥’

‘विभक्तिपरिणामेन यत्र भङ्गः कचिद्वेत् ।

न तदिच्छन्ति यमकं यैमकोत्कर्षकोविदाः ॥’

‘आरूढं भूयमा यन्तु पदं यमकभूमिकाम् ।

न युज्यते पुनस्तस्य युक्तानुप्रासकल्पना ॥’

‘विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च ।

आवृत्तिः मुत्तिहन्तानां मिथश्च यमकादुतम् ॥’

शेषः सरूपोऽनुप्रासः ॥ ८ ॥

पदमेकार्थमनेकार्थं च स्थानानियतं तद्विधमक्षरं च शेषः । सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः । ननु ये ‘शेषोऽनुप्रासः’ इत्येतावदेव सूत्रं

१. ‘पिण्डाक्षरस्य’ क. २. ‘सामि’ ख. ३. ‘ममाध्याय’ क. ४. ‘भङ्ग’ क-ग. ५. ‘प्रायो यमकरोति’ ख. ६. ‘इत्थ’ ग. ७. ‘शेषस्य’ क-ग. ८. ‘अद्याना-निदमेन’ ख. ९. ‘य’ ख-गुप्तके नास्ति.

कस्मान्न कृतम्, आरुत्तिशेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते । सत्यम् ।
सिध्यत्येवावृत्तिशेषे' । किं त्वव्याप्तिप्रसङ्गः । विशेषार्थं च सरूपग्रहणम् ।
कात्स्न्येनैवावृत्तिः कात्स्न्यैकदेशाम्यां तु सारूप्यामिति ।

अनुत्पन्नो वर्णानुप्रासः श्रेयान् ॥ ९ ॥

वर्णानामनुप्रासः स खल्वनुत्पन्नो लीनैः श्रेयान् । यथा—

‘कचिन्मृगमांसलं कचिदतीव तारास्पदं

प्रसन्नमुमगं मुहुः स्वरतरङ्गलोलाङ्कितम् ।

इदं हि तव वल्लकीरणितनिर्गमैर्गुम्फितं

मनो मदयतीव मे किमपि साधुसंगीतकम् ॥’

उत्पन्नस्तु न श्रेयान् । यथा—‘वल्लीवद्धोर्ध्वजूटोद्गटमयति रटकोटिकोद-
ण्डदण्डः’ इति ।

पादानुप्रासः पादयमकवत् ॥ १० ॥

ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्येत्यर्थः । तेषामुदाहरणानि यथा—

‘कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ।

कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ॥’

‘आखण्डयन्ति मुहुरामलकीफलानि

बालानि बालकपिलोचनपिङ्गलानि ।’

‘वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसंकाश काशाः

काशामा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस हंसाः ।

हंसामाम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्र चन्द्रः

चन्द्राङ्गः शारदस्ते जयलुटुपनती विद्विषां काल कालः ॥’

‘कुवलयदलश्यामा मेघा विहाय दिवं गताः

कुवलयदलश्यामो निद्रां विमुञ्चति केशवः ।

कुवलयदलश्यामा श्यामालताद्य विजृम्भते

कुवलयदलश्यामं चन्द्रो नमः प्रविगाहते ॥'

एवमन्येऽपि भेदा द्रष्टव्याः ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तावालंकारिके चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

शब्दालंकारविचारः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

संप्रत्यर्थालंकाराणां प्रस्तावः । तन्मूलं चोपमेति सैव विचार्यते—

उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥ १ ॥

उपमीयते सादृश्यमानोयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यत्तदुपमानम् । यदुपमी-
यते न्यूनगुणं तदुपमेयम् । उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसा-
नुपमेति । ननूपमानमित्युपमेयमिति च संबन्धिशब्दावेतौ तयोरेकतरोपा-
दानेनैवान्यतरसिद्धिरिति । यथा—‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’
इत्यत्रोपमितग्रहणमेव कृतं नोपमानग्रहणमिति, तद्वदत्रोभयग्रहणं न
कर्तव्यम् । सत्यम् । तत्कृतं लोकप्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । यदेवोपमेयमुप-
मानं च लोकप्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते, नेतरत् । नहि यथा ‘मुखं कमल-
मिव’ इति, तथा ‘कुमुदमिव’ इत्यपि भवेति ।

गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता ॥ २ ॥

गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं तत उपमानोपमेयस्य साम्यात्कल्पितो-
पमा । कविभिः कल्पितत्वात्कल्पिता । पूर्वा तु लौकिकी । ननु कल्पि-
ताया लोकप्रसिद्धत्वात्कथमुपमानोपमेयनियमः । गुणबाहुल्यस्योत्कर्षाप-
कर्षकल्पनाभ्याम् । तथा—

१. ‘प्रतिगाहते’ क. २. ‘भेदा’ ख-पुस्तके नास्ति. ३. ‘उपमानोपमेयस्य गुणसा-
लिनः साम्यमुपमा’ क. ४. ‘अन्यस्य यत्तदुप’ ख. ५. ‘यस्यून’ क-ख. ६. ‘ननु
चोप’ ख. ७. ‘पादानेन चान्य’ ख. ८. ‘सामान्याप्र’ क-ख. ९. ‘कर्तव्यमिति’
ख. १०. ‘तत्तत्तयं’ क. ११. ‘अपि’ ख-पुस्तके नास्ति. १२. ख-पुस्तके भावीत्यस्या-
दमे ‘अथवा लौकिकयाश्च कल्पिताया उपमाया ग्रहणं मा विज्ञानार्थादि एतदर्थमुपग्रह-
णम्’ इत्यधिकमस्ति. १३. ख-पुस्तके नान्विद्यादि वच्यताभ्यामिन्यन्तं षोष्ठशान्तः
स्थापयतमस्ति.

‘उद्गर्भहूणतरुणीरमणोपमर्द-

भुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विभ्वं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-

विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥’

‘सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम् ।’

‘अभिनवकुंशस्तूचिस्पर्धि कर्णे शिरोपम्’ इति ।

‘इदानीं छक्षाणां जरठदलविश्लेषचतुरः

शिखानामावन्धः स्फुरति शुकचब्रूपुटनिभः ।

ततः स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्ति तुलयितुं

समन्तान्निर्यति स्फुटमुभगरागं किसलयम् ॥

तद्वैविध्यम् । पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् ॥ ३ ॥

तस्या उपमाया द्वैविध्यम् । पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् । एका पदार्थ-
वृत्तिः, अन्या वाक्यार्थवृत्तिरिति । पदार्थवृत्तिर्यथा—

‘हरति तनुषु वभ्रुत्वग्निमुक्तासु यासां

कैनककणसधर्मा मान्मथो रोमभेदः ।’

वाक्यार्थवृत्तिर्यथा—

‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः छंताङ्गरागो नवचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्गरोद्गार इवाद्विराजः॥’

सा पूर्णा लुप्ता च ॥ ४ ॥

सा उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति ।

गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामर्थ्ये पूर्णा ॥ ५ ॥

गुणादिशब्दानां सामर्थ्ये साकल्ये पूर्णा । यथा—

‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्’ इति ।

लोपे लुप्ता ॥ ६ ॥

१. ‘भ्रमोन्नति’ क-ग. २. ‘कुसुमस्पर्धि’ ग. ३. ‘चतुरस्त्रिमीनां सावंधः स्फुरति’
क, ‘चतुरस्त्रिमीनामावदस्फुरति’ ग. ४. ‘उद्गति’ ख. ५. ‘कनककलशधर्मा’ ग.

गुणादिशब्दानां वैकल्पे लोपे लुप्ता । गुणशब्दलोपे यथा—‘शशीव राजा’ इति । द्योतकशब्दलोपे यथा—‘दूर्वाश्यामेयम्’ । उभयलोपे यथा—‘शशिमुखी’ इति । उपमानोपमेयलोपस्तूपमाप्रैषश्चे द्रष्टव्यः ।

स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु ॥ ७ ॥

स्तुतौ निन्दायां तत्त्वाख्याने चास्याः प्रयोगः । स्तुतिनिन्दयोर्ध्या—

‘स्निग्धं भवत्यमृतकरूपमहो कलत्रं

हालाहलं विधैमिवापगुणं तदेव ।’

तत्त्वाख्याने यथा—

‘तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥’

हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः ॥ ८ ॥

तस्या उपमाया दोषा भवन्ति—हीनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसंभव इति ।

तान्क्रमेण व्याख्यातुमाह—

जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् ॥ ९ ॥

जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोपमानस्य न्यूनता या तद्धीनत्वमिति ।

जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—‘चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।’

प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—‘बद्धिस्कुलिङ्ग इव भानुरयं चैकास्ति ।’

उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत्तद्धर्मन्यूनत्वम् । तद्रूपं हीनत्वं यथा—

‘स मुनिर्लोञ्छितो मौक्या कृष्णानिनपटं वहन् ।

र्ष्यराजशीलजीमूतभागाशिरुष्ट इवाङ्गुमान् ॥’

१. ‘उभयशब्द’ ख. २. ‘उपमानोपमेयशब्द’ ग. ३. ‘प्रपञ्च एव’ ग. ४. ‘निन्दायां ध’ ख. ५. ‘तत्त्वाख्यानेषु’ ग. ६. ‘निन्दादयो’ क. ७. ‘विधैमिव प्रगुणं’ क. ‘विधैमिवाप गुणं’ ग. ८. ‘धर्मतो’ ग. ९. ‘प्रमाणन्यूनत्वं तद्रूपहीनतां’ क. १०. ‘विमाति’ ग ११. ‘एव’ ख-गुप्तके नास्ति. १२. ‘ध्यरीयन्’ ख.

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडित्नास्त्युपमान इति हीनत्वम् । न च कृष्णा-
जिनपटमात्रस्योपमेयत्वं युक्तम् । मौञ्ज्या व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ननु नीलजी-
मूतग्रहणेनैव तडित्प्रतिपाद्यते । तन्न । व्यभिचारात् । अव्यभिचारे तु
भवंती प्रतिपत्तिः केन वार्यते । तदाह—

धर्मयोरैकनिर्देशोऽन्यस्य संवित् । साहचर्यात् ॥ १० ॥
धर्मयोरैकस्यापि धर्मस्य निर्देशोऽन्यधर्मस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति ।
कुतः । साहचर्यात् । सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकस्य निर्देशोऽन्यस्य
प्रतिपत्तिर्भवति । तद्यथा—

‘निर्वृष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनो

लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपपत्तिपङ्गाः पयोविन्दवः ।

चूडाबर्बरेके निपत्य कणिकाभावेन जाताः शिशो-

रङ्गास्फालनभग्ननिद्रगृहिणीचित्तव्ययादायिनः ॥’

अत्र मधुपपतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते । तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिप-
न्ने वृत्तत्वप्रतिपत्तिर्भवति । एतेन ‘कनकफलकचतुरस्रं श्रोणिबिम्बम्’ इति
व्याख्यातम् । कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्याच्चतुरस्रत्वश्रु-
त्यैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति । ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथ-
मयं प्रयोगः—

‘सूर्याशुसंमोलितलोचनेषु दीनेषु पद्मानिलनिर्मदेषु ।

साध्व्यः स्वगेहेष्विव मर्तुहीनाः केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥

अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणामुपमानात् । न विशिष्टानामेव मुखानामुपमेय-
त्वात् । तादृशेष्वेव केकाविनाशस्य संभवात् ।

तेनाधिकत्वं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तेन हीनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातम्, जातिप्रमाणधर्माधिक्यमधिकत्व-
मिति । जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा—

१. ‘उपमान’ ख. २. ‘संभवन्ती’ ख. ३. ‘विचार्यते’ क. ४. ‘अन्यस्य’ ग.
५. ‘भवति’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ६. ‘रङ्गाच्छादन’ क. ७. ‘प्रतीति’ क. ८. ‘दि-
नेषु’ ख. ९. ‘निर्मदेषु’ ख, ‘नर्मदेषु’ क-ग. १०. ‘उपमानतः’ ख. ११. ‘उपमेयत्वम्’ क.

‘विशन्तु वृष्णयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।’

प्रमाणाधिक्यरूपं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वैष्णोदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

धर्माधिक्यरूपं यथा—

‘सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।

सवाडवाग्निः सावर्तः स्रोतसामिव नायकः ॥’

सवाडवाग्निरित्यस्योपमेयेऽभावाद्धर्माधिक्यमिति । अनयोर्दोषयोर्विपर्ययाख्यस्य दोषस्यान्तर्भावान्न पृथगुपादानम् । अत एवास्माकं मते षड्-
दोषा इति ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः ॥ १२ ॥

उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयोर्व्यत्यासो विपर्ययो लिङ्गभेदः । यथा—

‘सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि ।’

इष्टः पुंनपुंसकयोः प्रायेण ॥ १३ ॥

पुंनपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येनेष्टः । यथा—
‘चन्द्रमिव मुखं पश्यति’ इति । ‘इन्दुरिव मुखं भाति’ एवंप्रायं तु ने-
च्छन्ति ।

लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च ॥ १४ ॥

लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामुपमायामुपमाप्रपञ्चे चेटो लि-
ङ्गभेदः प्रायेणेति । लौकिक्यां यथा—‘छायेव स तस्य’ ‘पुरुष ईव
स्त्री’ इति । समासाभिहितायां यथा—‘मुनलता नीलोत्पलसदृशी’ इति ।
उपमाप्रपञ्चे यथा—

‘शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवामिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥’

१. ‘उपमेयमावात्’ ग. ‘उपमेयमावात्’ ग. २. ‘इयं प्रायः’ ग. ३. ‘उपमायां’
क. पुस्तके नास्ति. ४. ‘इवाम्नीति’ ग. ५. ‘नीलोत्पलसदृशी’ इति क., ‘नीलोत्पल-
सदृशी’ ग.

अधि० २ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

एवमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यम् ।

तेन वचनभेदो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः । यथा—‘पश्यामि लोचने

तस्याः पुष्पं पुष्पलिहो यथा ।’

अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ॥ १६ ॥

अप्रतीतैरेव गुणैर्यत्सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् । यथा—
‘अध्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्’ काव्यस्य शशिना सह यत्सा-
दृश्यं तदप्रतीतैरेव गुणैरिति । ननु चार्थानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य
शशितुल्यत्वं भविष्यति । मैवम् । काव्यस्य शशितुल्यत्वे सिद्धेऽर्थानां
रश्मितुल्यत्वं सिद्ध्यति । नह्यर्थानां रश्मीनां च कश्चित्सादृश्यहेतुः प्रतीतो
गुणोऽस्ति । तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति ।

असादृश्यहता उपमा । तन्निष्ठाश्च कवयः ॥ १७ ॥

असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा, तन्निष्ठा उपमाननिष्ठाश्च
कवय इति ।

उपमानाधिक्यात्तदपोह इत्येके ॥ १८ ॥

उपमानाधिक्यात्तस्यासादृश्यस्यापोह इत्येके मन्यन्ते । यथा—‘क-
र्पूरहारहरहाससितं यशस्ते ।’ कर्पूरादिभिरुपमानैर्बहुभिर्यशसः सादृश्यं
संस्थापितं भवति । तेषां शुक्लगुणातिरेकात् ।

नापुष्टार्थत्वात् ॥ १९ ॥

उपमानाधिक्यात्तदपोह इति यदुक्तं तन्न । अपुष्टार्थत्वात् । एकस्मिन्नु-
पमाने प्रयुक्ते उपमानान्तरप्रयोगो न कंचिदर्थविशेषं पुष्णाति । तेन ‘व-
लसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभितः’ इति प्रयुक्तम् । ननु सिन्धुशब्दस्य द्विः
प्रयोगात्पौनरुक्त्यम् । न । अर्थविशेषात् । वलं सिन्धुरिव वैपुल्याद्वल-
सिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति क्षोभसारूप्यम् । तस्मादर्थभेदाच्च पौनरु-

१. ‘एतेन’ ग. २. ‘तुल्यत्वे सिद्धे’ क. ३. ‘निरा’ क. ४. ‘उपमानानामपि’ क.
५. ‘शुक्लापितं’ क. ६. ‘शुक्ल’ क. ७. ‘उपमानानन्तर’ ख. ८. ‘प्रयोगत्वात्’ ख.
९. ‘क्षोभसारूप्यात्’ क.

‘देवीमावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥’

प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

अनुक्तौ समासोक्तिः ॥ ३ ॥

उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः । संक्षेपवचनात्समासो-
क्तिरित्याख्या । यथा—

‘श्लाघ्या ध्वस्ताध्वगग्लानेः करीरस्य मरौ स्थितिः ।
धिञ्जेरौ कल्पवृक्षाणामनुत्पन्नार्थिनां श्रियः ॥’

समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसाया भेदं दर्शयितुमाह—

किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४ ॥

उपमेयस्य किञ्चिद्विज्ञमात्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासेऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

यथा—

‘लावण्यसिन्धुरपरैव हि कैयमत्र

यत्रोत्पलानि शशिना सह संडवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥’

अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसा ।

अपदुतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह—

समेन वस्तुनान्यापलापोऽपदुतिः ॥ ५ ॥

समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेनान्यस्य वाक्यार्थस्यापलापो निह्वो

यस्तत्वाध्यारोपणायासावपदुतिः । यथा—

‘न केतकीनां विलसन्ति मूनयः प्रयासिनो हन्त हमत्ययं विधिः ।

तद्विद्यतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विवर्तते ॥’

वाक्यार्थयोस्तात्पर्यात्तादृष्यमिति न रूपरुम् ।

१. ‘सतम्’ इत्यस्मादन्वतां क-पुस्तके ‘भयं’ वाक्यार्थः इत्यधिकमस्ति.
२. ‘उपमानस्य’ इ. ३. ‘कापने’ इ. ४. ‘यस्तत्वाध्यारोपेयता’ इ., ‘यस्तत्वा-
रोपेयता’ ग. ५. ‘प्रवर्तते’ इ.

रूपकं तु कीदृशमित्याह—

‘उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम् ॥ ६ ॥

उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वस्याभेदस्यारोपणमारोपो रूपकम् ।
उपमानोपमेययोरुभयोरपि ग्रहणं लौकिक्याः कल्पितायाश्चोपमायाः
प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञायेतेति । यथा—

‘इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥’

मुखचन्द्रादीनां तूपमा । समासात् न चन्द्रादीनां रूपकत्वं युक्तमिति ।

रूपकाच्छेषस्य भेदं दर्शयितुमाह—

सधर्मेषु तत्रप्रयोगे श्लेषः ॥ ७ ॥

उपमानोपमेयस्य धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु सैतत्त्वारोपस्तन्त्रप्र-
योगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः । यथा—

‘आकृष्टामलमण्डलाग्ररुचयः संनद्धवक्षःस्थलाः

सोष्माणो व्राणिता विपक्षद्वयप्रोन्मायिनः कर्कशाः ।

उद्धृता गुरवश्च यस्य शमिनः श्यामायमानानना

योषा मौरवधूस्तनाश्च न र्दधुः शोभं स वोऽव्याजिनः ॥’

यथा च गौणस्यार्थस्यालंकारत्वं तथा लाक्षणिकस्यापीति दर्शयि-
तुमाह—

सादृश्याद्भक्षणा वक्रोक्तिः ॥ ८ ॥

बहूनि हि निबन्धनानि लक्षणायाम् । तत्र सादृश्याद्भक्षणा वक्रो-
क्तिरसाविति । यथा—‘उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील
मुहूर्तात् ।’

अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससंकोची लक्षयतः ।

१. ‘स्पर्शं दर्शयितुमाह’ ग. २. ‘विशयन इति’ ख. ३. ‘वर्ति’ घ. ४. ‘न तस्या’
ख. ५. ‘वारवधू’ ख. ६. ‘दर्दुः’ घ. ७. ‘दि’ क. पुस्तके नास्ति. ८. ‘लक्षणाया’
घ. ९. ‘सादृश्या’ ग.

‘इह च निरन्तरनवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयम् ।
मदयति च केसराणां परिणतमधुगन्धि निःश्वसितम् ॥’ २०६०।

अत्र निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति ।

‘संस्थानेन स्फुरतु सुभगः स्पर्चिषा चुम्बितुं द्याम् ।’

‘आलस्यमालिङ्गति गात्रमस्याः ।’

‘परिमलानच्छायायामनु वदति दृष्टिः कमलिनीम् ।’

‘प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।’

‘ऊरुद्वन्द्वं तरुणकदलीकाण्डसमहाचारि ।’

इत्येवमादिषु लक्षणार्थो निरूप्यत इति । लक्षणायां चैव शब्दित्यर्थप्र-
तिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षत इति । असादृश्यनिबन्धना तु लक्षणा न
वक्रोक्तिः । यथा—‘जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ।’

अत्र च्छेदः सामीप्याद्भूयं लक्षयति । तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः ।

रूपकवक्रोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह—

अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

अतद्रूपस्यातत्त्वभावस्य । अन्यथा अतत्त्वभावतया । अध्यवसान-
मध्यवसायः । न पुनरध्यारोपो लक्षणा वा । अतिशयार्थमिति भ्रान्ति-
ज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति । एनां चेवादिशब्दा द्योतयन्ति ।

यथा—

‘स वः पायादिन्दुर्नवविमलताकोटिकुटिलः ।’

स्मरारेयो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशो भाति निहितः ।

स्ववन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवसासिक्तेन पयसा

कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्गुर इव ॥’

१. ‘स्वाशिया’ क. २. ‘गुम्बतु’ ग. ३. ‘व’ रा-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. ‘इति’
क-पुस्तके नास्ति. ५. ‘तु’ रा-पुस्तके नास्ति. ६. ‘माया’ ग. ७. ‘उत्प्रेक्षायां’
क. ८. ‘इति न’ ग. ९. ‘अतिशयार्थं द्योतयन्ति’ क-ग.

उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचित् । तन्निरासार्थमाह—

संभाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः ॥ १० ॥

संभाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनातिशयोक्तिः । यथा—

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’

यथा वा—

‘मलयजरसविलुप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपञ्चकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥’

यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा तथा संशयज्ञानस्वरूपः संदेहोऽपीति दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयसंशयः संदेहः ॥ ११ ॥

उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः स संदेहः । यथा—

‘इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं चेति’ विलासिनि ।

न निश्चिनोति इदं किंतु दोषायते पुनः ॥’

संदेहवद्विरोधोऽपि प्राप्तावसर इत्याह—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ १२ ॥

अर्थस्य विरुद्धस्यैवाभासत्वं विरुद्धाभासत्वं विरोधः । यथा—

‘पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पद्माली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि ।

त्वं तुङ्गस्तनमारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेपथु-

स्त्वन्मध्ये तनुना ममावृतिरहो मारस्य चित्रा गतिः ॥’

१. ‘धर्मस्य’ म. २. ‘संभाव्य’ म. ३. ‘तदा’ म. ४. ‘चेति’ क. ५. ‘मनः’ म. ६. ‘विरोधाभासत्वं’ म. ७. ‘आभासत्वं’ क. ८. ‘विरोधः’ म. पुनरेति नास्ति.

अधि० ३ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

यथा वा—

‘सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नातिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

सा क्रान्ता जवनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यदुतम् ॥’

विरोधादिभावनाया भेदं दर्शयितुमाह—

क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिविभावना ॥ १३ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधे तस्या एव क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य व्यक्ति-
विभावना । यथा—

‘अप्यसज्जनसांगत्ये न वसत्येव वैरुतम् ।

अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥’

विरोधप्रसङ्गेनानन्वयं दर्शयितुमाह—

एकस्योपमेयत्वोपमानत्वेऽनन्वयः ॥ १४ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं चानन्वयः । यथा—

‘गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥’

अनन्यसादृश्यमेतेन प्रतिपादितम् ।

क्रमेणोपमेयोपमा ॥ १५ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोपमेयोपमा । यथा—

‘जलमिव जलं जलमिव तं हंस इव शशी शशीव हंसोऽयम् ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

इयमेव परिचृत्तिरित्येके । तन्निरासार्थमाह—

समविग्रहशाब्द्यां परिवर्तनं परिचृत्तिः ॥ १६ ॥

१. ‘यथा वा’ ग-पुस्तके नास्ति. २. अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति. ३. ‘मनमः’ ग-ना. ४. ‘फलस्य’ ग. ५. ‘निद्रस्य’ क. ६. ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति. ७. ‘उप-
मानोपमेयत्वं’ क. ‘उपमेयत्वमुपमानत्वं’ ग. ८. ‘तं’ क. ९. ग-पुस्तके पूर्वो-
त्तरार्थशेषोऽयम् क-पुस्तके पूर्वार्थ नास्ति. १०. ‘प्रतिषेधे’ क-ना. ११. ‘कुमुदानि’
फोक्तं उपमानत्वे क्रमेण क. १२. ‘नानाद इव हंसः’ क-ग.

समेन विसदृशेन वार्धेनार्थस्य परिवर्तनं परिदृष्टिः । यथा—
 ‘आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति ।
 उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवक्षितं मन्ये ॥’

यथा वा—

‘विहाय सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।
 बबन्ध बालारुणबधु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥’
 उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुमाह—
 उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः ॥ १७ ॥
 उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमेण संबन्धः क्रमः ।
 यथा—

‘तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
 जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्त्रजः ॥’
 संबन्धप्रसङ्गेनैव दीपकं दर्शयितुमाह—
 उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ॥ १८ ॥
 उपमानवाक्येषूपमेयवाक्येषु चैका क्रिया अनुपङ्गतः संबध्यमाना दी-
 पकम् ।

तन्निविधम् । आदिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात् ॥ १९ ॥
 तन्निविधं भवति । आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु वृत्तेर्भेदात् । यथा—
 ‘मूप्यन्ते प्रमदवनानि बालपृष्पैः कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः ।
 ब्रह्माणः श्रुतिगादितैः क्रियाकलापै रानानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥’
 ‘वाप्पः पथिककान्तानां जलं जलमुचां मुहुः ।
 विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महोभुजाम् ॥’

१. ‘अर्थेन चार्थस्य’ ग. २. ‘अस्मादनुचरणमर्थयति कला’ क., ‘अस्मादिह चरण-
 मर्पयति कला’ ग. ३. ‘यदि.’ क-ग. ४. ‘प्रवृद्ध’ क. ५. ‘लक्षयितु’ क. ६. ‘उप-
 मानोपमेयादि’ क. ७. ‘तन्निविधम्’ क. ८. ‘तन्निधा’ क. ९. ‘वृत्तिभेदात्’ क.

‘गुरुशुश्रूषया बुद्धिर्मधुगोष्ठ्या मनोभवः ।
उदयेन शशाङ्कस्य पयोराशिर्विवर्धते ॥’

दीपकवन्निदर्शनमपि संक्षिप्तमित्याह—

क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम् ॥ २० ॥
क्रिययैव शुद्ध्या स्वस्यात्मनस्तदर्थस्य चान्वयस्य संबन्धस्य ख्यापनं
संवलितहेतुदृष्टान्तविभागं निदर्शनम् । यथा—

‘अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥’

पततीति क्रिया । तस्याः स्वं पतनम् । तदर्थोऽत्युच्चपदाध्यासः पत-
नायेति शंसनम् । तस्य ख्यापनमर्थशालिनां शंसदिति ।

इदं च नार्थान्तरन्यासः । स ह्यन्यथाभूतः । तमाह—

उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥
उक्तसिद्ध्यै उक्तस्यार्थस्य सिद्ध्यै वस्तुनो नान्यार्थान्तरस्यैव न्यसन-
मर्थान्तरन्यासः । वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतोर्न्यसनं नार्थान्तरन्यासः । ‘इ-
ह नातिदूरगोचरमस्ति सरः । कमलसौगन्ध्यात्’ इति । अर्थान्तरस्यैवेति
‘चनम्, यत्र हेतुर्व्याप्तिगूढत्वात्कथंचित्प्रतीयते तत्र यथा स्यात् । ‘यद्य-
स्तुतः तत्तदनित्यम्’ इत्येवंप्रायेषु मा भूदिति । उदाहरणम्—

‘मिथेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वससि पीवरस्तने ।
स्वजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि मेग्निं गुणा न वस्तुनि ॥’

अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वात् हेतोश्चान्वयव्यतिरेकात्मकत्वात् न
व्यव्यतिरेक इति केचित् । तन्निरासार्थमाह—

उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः ॥ २२ ॥

१. ‘पयोधिरभिवर्धने’ क. २. ‘मधुगोष्ठ्या’ क. ३. ‘मनोभव’
क. ग. गुह्यगोनांस्ति. ४. ‘वाच्यार्थान्तरन्यासः’ क. ५. ‘परांशम्’ क. ६. ‘दे-
दनांसिगूढत्वात्’ क. ‘हेतुव्याप्तिगूढत्वात्’ क. ७. ‘तत्रोदाहरणम्’ क. ८. ‘पीवर-
स्तनी’ क.

उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं गुणाधिक्यं यत् अर्धादुपमानात् सव्यतिरेकः ।
यथा—

‘सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम् ।

समानं शशिनः किं तु स कलङ्कविहम्बितः ॥’

कश्चित्तु गम्यमानगुणो व्यतिरेकः । यथा—

‘कुशल्यवनं प्रत्याख्यातं नवं मधु निन्दितं

हसितममृतं भग्नं स्वादोः पदं रससंपदः ।

विषमुपहितं चिन्ताव्याजान्मनस्यापि कामिनां

चतुरमधुरैर्लीलातन्त्रैस्तवार्धविलोकितैः ॥’

व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः ॥ २३ ॥

एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैर्गुणैः साम्यं यत्तस्य दाढ्यं विशेषोक्तिः । रूपकं चेदं प्रायेणेति ।

यथा—

‘भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ।’

‘द्युतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।’

‘निद्रेद्यमकमला लक्ष्मीः ।’

‘हस्ती हि जङ्गमे दुर्गम् ।’ इति ।

अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिरुत्तिप्रतिपादनत्वादेकगुणहानिकल्पनैव । एतेन—

‘विश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निरुत्तिः ।’

‘व्यसनं हि नाम सोच्छ्वासं मरणम् ।’

‘द्विजो भूमिपृहस्पतिः ।’

इत्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ।

१. ‘गुणातिरेकत्व यत्’ क. २. ‘चतुरचतुर लीलारम्भे’ ग. ३. ‘यत्र तस्य’ ग.
४. ‘कापुरुषस्य’ ग. ५. ‘राज्यामति’ ग. ६. ‘निद्रा’ ख-ग-गुस्तकयोर्नास्ति.
७. ‘लक्ष्मीति’ ग. ८. ‘नाम’ क-ग-गुस्तकयोर्नास्ति.

४ अधि० ३ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

संभाव्यविशिष्टकर्मकरणान्निन्दास्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ॥ २४ ॥

अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म तस्य संभाव्यस्य
कर्तुं शक्यस्याकरणान्निन्दा विशिष्टसाम्यसंपादनेन स्तोत्रार्था व्याज
स्तुतिः । यथा—

‘वचन्ध सिन्धुं गिरिचक्रवालैर्बिभेद सप्तैकशरेण तालान् ।
एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः ॥’

व्याजस्तुतेर्व्याजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥

व्याजस्य च्छद्मनः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिः । यां मायोक्तिरि-
त्याहुः । यथा—

‘शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविद्धेन भौमिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥’

व्याजस्तुतेः पृथक्तुल्ययोगितेत्याह—

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ २६ ॥

विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता ।

यथा—

‘जलनिधिरशनामिमां धरित्रीं वहति भुजंगविभुर्भवदुजश्च ।’

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ २७ ॥

उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेध उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्यार्थस्य नैर्र्थक्य-
विवक्षायां । यथा—

‘तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यमुभगं किं पार्वणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पदं दृशी न यदि चेत्किं नाम नीलोत्पलैः ।’

किं वा कोमलकान्तिभिः किमन्यैः सत्येव तत्राचरे
हो घातुः पुनरुक्तवस्तुरत्नारम्भेन्वपूर्वो ग्रहः ॥’

१. ‘स्तोत्रार्थ’ ग. २. ‘साम्योपादानेन’ क. ‘साम्योपादानेन’ ग. ३. ‘स्तोत्रार्थ’
ग. ४. ‘मायोक्ति’ ग. ५. ‘भाषिनि’ ग. ६. ‘एतत्तत्तत्क्रियायोगः एतत्तत्तत्तत्’ क.
७. ‘उपमानाक्षेपः’ ग. ८. ‘नैर्र्थक्यविवक्षायां’ ग. ९. ‘हीपातुः’ क. ‘ही घातुः’ ग.

तद्देदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ ॥ ३१ ॥

तस्याः संसृष्टेर्भेदावुपमारूपकं चोत्प्रेक्षावयवश्चेति । उपमान्यं रूप-

प्रकमुपमारूपकमिति । यथा—

‘निराधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिर्वर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इव भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥’

एवं ‘रजनिपुरंधिरोधैतिलकः’ इत्येवमादयस्तद्देदा द्रष्टव्याः ।

उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः ॥ ३२ ॥

उत्प्रेक्षाया हेतुरलंकार उत्प्रेक्षावयवः । अवयवशब्दो ह्यारम्भकं ल-

ग्यति । यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुञ्जलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ।

शब्दवैचित्र्यगर्भेयमुपमैव प्रपञ्चिता ॥

अलंकारैकदेशा ये मताः सौभाग्यभागिनः ।

तेऽप्यलंकारदेशीया योजनीयाः कवीश्वरैः ॥

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तांवालेकारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

उपमाप्रपञ्चाधिकारः ।

समाप्तं चेदमालंकारिकं चतुर्थमधिकरणम् ।

प्रायोगिकं नाम पञ्चममधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

संप्रति काव्यसमयं शब्दशुद्धिं च दर्शयितुं प्रायोगिकाख्यमधिकरण-
मारभ्यते । तत्र काव्यसमयस्तावदुच्यते—

नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण ॥ १ ॥

१. ‘द्वि’ ख. २. ‘रजनिपुरंधि’ क. ३. ‘लोकविलसः शशी’ ग. ४. ‘द्रष्टव्या
इति’ ख. ५. ‘अलंकारः’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘इत्या रूपकं मूलवति’ ख. ७. ‘अ-
भिनिर्देशनैः स्वीयैः’ ख. ८. ‘चतुर्दशिकः’ ख. ९. ‘सौभाग्यशालिनः’ क. १०. ‘आ-
लंकाराधिकरणेऽलंकाराख्यम्’ ग. ११. ‘उपमाप्रपञ्चाधिकारः’ क-ग-पुस्तकयो-
र्नास्ति. १२. ‘प्रायोगिकार्थमधिकरणमाह’ ग. १३. ‘उच्यते इत्याह’ क.

एकं पदं न द्विः प्रयोज्यं प्रायेण बाहुल्येन । यथा—‘पयोद पयोद’
इति । किञ्चिदिवादिपदं द्विरपि प्रयोक्तव्यमिति । यथा—‘सन्तः सन्तः’
खलाः खलाः ।’

नित्यं संहितैकपदवत्पादेष्वर्धान्तवर्जम् ॥ २ ॥

नित्यं संहिता पादेष्वेकपदवदेकस्मिन्निव पदे । तत्र हि नित्या संहि-
तेत्यान्नायः । यथा—‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः’ इति ।
अर्धान्तवर्जमर्धान्तं वर्जयित्वा ।

न पादान्तलघोर्गुरुत्वं च सर्वत्र ॥ ३ ॥

पादान्तलघोर्गुरुत्वं प्रयोक्तव्यं न सर्वत्र न सर्वस्मिन्वृत्त इति । यथा—

‘यासां बलिर्भवाति मद्बृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्वेव पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु

बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥’

एवंप्रायेष्वेव वृत्तेष्विति । न पुनः

‘वरूथिनीनां रजासि प्रसर्पति समस्तमासीद्विनिमीलितं जगत्’
इत्यादिषु । चकारोऽर्धान्तवर्जमित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

न गद्ये संमाप्तप्रायं वृत्तमन्यत्रोद्गतादिभ्यः संवादात् ॥ ४ ॥

गद्ये संमाप्तप्रायं वृत्तं न विधेयम् । शोभाभ्रंशात् । अन्यत्रोद्गता-
दिभ्यो विषमवृत्तेभ्यः । संवादात् गद्येनेति ।

न पादादीं खल्वादयः ॥ ५ ॥

पादादीं खल्वादयः शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्दः प्रकाशार्थः ।
येषामादी प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते । न पुनर्वतहन्तप्रभृतयः ।

नार्थे किञ्चिदममाप्तप्रायं वाक्यम् ॥ ६ ॥

१. ‘प्रयोक्तव्यं’ ख. २. ‘दिवादि’ क-ख. ३. ‘इति दर्शयति’ क-ख. ४. ‘म्न’
मप्रायं ख. ५. ‘ममाप्तप्राय’ ख.

वृत्तस्यार्थे किञ्चिदसमाप्तप्रायं न प्रयोक्तव्यम् । यथा—

‘जयन्ति ताण्डवे शंभोर्भङ्गुराङ्गुलिकोटयः ।

कराः कृष्णस्य च भुजाश्चक्रांशुकपिशतिपः ॥’

न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः ॥ ७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिपत्तिं करोति यः कर्मधारयः स न प्रयोक्तव्यः । यथा—

‘अध्यासितश्रामौ तरुश्चाध्यासिततरुः’ इति ।

तेन विपर्ययो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बहुव्रीहिरपि कर्मधारयप्रतिपत्तिकरो न प्रयोक्तव्यः । यथा—‘वीराः पुरुषा यस्य स वीरपुरुषः’ । ‘कलो रवो यस्य स कलरवः’ इति ।

संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ९ ॥

संभाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ प्रयोक्तव्यौ । यथा—

‘समरमूर्धनि येन तैरस्विना न न जितो विजयी त्रिदशेश्वरः ।

स खलु तापसबाणपरम्पराकवलितस्तनजः क्षितिमाश्रितः ॥’

विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ॥ १० ॥

विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ जातायां विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः । यथा—

‘निधानगर्भामिव सागराम्बराम् ।’ अत्र हि षष्ठिव्या विशेषणमात्रमेव

प्रत्युक्तम् । एतेन

‘क्रुद्धस्य तस्याथ पुरामरातेर्ललाटपट्टादुदगादुर्दधिः’

‘गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः’

इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः ।

सर्वनाम्नानुसंधिर्दृष्टिच्छन्नस्य ॥ ११ ॥

सर्वनाम्नानुसंधिरनुसंधानं प्रत्यवमर्शः । दृष्टिच्छन्नस्य वृत्तौ समाप्ते

छन्नस्य गुणोभूतस्य । यथा—

१. ‘असमाप्त वाक्ये न विधेयं प्रयोक्तव्यम्’ क. २. ‘असमाप्तप्रायं वाक्यं न प्रयोक्तव्यम्’
 ग. ३. ‘वक्राद्’ ख. ४. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ५. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ६. ‘विप्रतिपत्ति’
 क. ७. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ८. ‘यदास्विना’ क. ९. ‘एव’ क. ‘गुणोभूत’ मालि. १०. ‘गिरेस्त-
 टित्वानिवाद्यः’ क-ग.

‘तवापि नीलोत्पलपत्रचक्षुषो मुखस्य तद्रेणुसमानगन्धिनः’ इति ।

संबन्धसंबन्धेऽपि पृष्ठी कचिद् ॥ १२ ॥

संबन्धेन संबन्धः संबन्धसंबन्धस्तस्मिन् पृष्ठी प्रयोज्या कचिद्, न सर्वत्रेति । यथा—‘कमलस्य कन्दः’ इति । कमलेन संबद्धा कमलिनी नलिनी तस्याः कन्द इति संबन्धसंबन्धः । तेन कंदलीकाण्डादौ व्याख्याताः ।

अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ १३ ॥

अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोज्यम् । यथा—

‘योपिदित्यभिललाप न हालां’ इत्यत्र हालेति देशभाषापदम् । अनतिप्रयुक्तं तु न प्रयोज्यम् । यथा—

‘कङ्कैलीकाननालीरविरलविलसत्पल्लवा नर्तयन्तः’ इत्यत्र कङ्कैलीपदम् ।

लिङ्गाध्याहारो ॥ १४ ॥

लिङ्गं चाध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति । यथा—
‘वत्से मा बहु निःश्वप्तीः कुरु सुरागण्डूपमेकं शनैः’ इत्यादिषु गण्डूपशब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तः, न स्त्रियामान्नतोऽपि स्त्रीत्वे ।

अध्याहारो यथा—

‘मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह रक्ष ॥’

अत्र ह्यधासीदित्यादीनामध्याहारोऽन्वयप्रयुक्तः ।

लक्षणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥

लक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताः प्रयोज्याः । यथा द्विरेफैरथचरणशब्दौ

१. ‘कमलिनी’ ख-ग-गुप्तकृतौ नास्ति. २. ‘कमल’ ग. ‘कदल’ ग. ३. ‘दयो-
ऽपि’ ख. ४. ‘कङ्कैली’ ग. ५. ‘नर्तयन्ति’ क. ‘नर्तयन्ते’ ग. ६. ‘कङ्कैली’ ग.
७. ‘इति’ क-ग-गुप्तकृतौ नास्ति. ८. ‘यस्मिन्प्रकरविदग्धं वा’ क-ग. ९. ‘वि-
यापशानामध्याहारो’ ग. १०. ‘अथ प्रयुक्त इति’ ख, ‘उत्पन्नप्रयुक्ततया युक्त इति’ ग.
११. ‘द्विरेफैरथचरणशब्दौ’ क-ग.

स्विद्यत इति च ॥ ६ ॥

स्विद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यः, न कर्तरि । अदैवादिकत्वात्स्विदेः ।

मार्गेरात्मनेपदमलक्षम् ॥ ७ ॥

चुरादौ 'मार्गं अन्वेपणे' इति पठ्यते 'आ धृपाद्वा' इति विकल्पित-
णिच्कः तस्माद्यदात्मनेपदं दृश्यते—'मार्गेन्तां देहमारं—' इति तदलक्षम्
अलक्षणम् । परस्मैपदित्वान्मार्गेः । तथा च शिष्टप्रयोगः—'कराकिसलयं
धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी ।'

लोलमानादयश्चानशि ॥ ८ ॥

लोलमानो वेष्टमान इत्यादयश्चानशि द्रष्टव्याः । शानचस्त्वभावः ।
परस्मैपदित्वाद्धातूनामिति ।

लभेर्गल्यर्थत्वाणिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥ ९ ॥

अस्त्ययं लभिर्यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह, अस्ति च गत्युपसर्जनां
प्राप्तिमाहेति । अत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिच्यणौ यः कर्ता तस्य
गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा । यथा—

'दीर्घिकासु कुमुदानि विकासं लम्भयन्ति शिशिराः शशिभासः ।'
द्वितीयपक्षे गत्यर्थाल्लभेर्णिच्यणौ कर्तुर्न कर्मसंज्ञा । यथा—

'सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिमिः सौधमिवाय लम्भयन् ।'
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥'
ते-मे-शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥

त्वयामयेत्यस्मिन्नर्थे ते-मे-शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । यथा—
'श्रुतं ते वचनं तस्य', 'वेदानधीत् इति नाधिगतं पुरा मे' ।

तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात् ॥ ११ ॥

तिरस्कृत इतिशब्दः परिभूते दृश्यते । 'राज्ञा तिरस्कृतः' इति ।

१. 'स्विद्यत इत्यपि च' क, 'मिद्यते' ग. २. 'स्विद्यते' क, 'मिद्यते' ग. ३. 'हमां' क. 'देहमां' ग. ४. 'तथा' क. ५. 'धूत्वा धूत्वा' ग. ६. 'च' क. पुस्तकयोर्नास्ति.

आमूललोलमामूलसरलमित्यादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत् । मयूरव्यंसका-
दित्वात् । लोलमिव लोलम् आमूलं च तछोलं चेति ।

न धान्यपट्टादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधः । पूरणेनान्यतद्धितान्त-
त्वात् ॥ १७ ॥

धान्यपट्टं 'तान्युच्छपट्टाङ्कितसैकतानि' इत्यादिषु न पष्ठीसमासप्रति-
षेधः । पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात् । पष्ठो भागः पष्ठ
इति । 'पूरणाद्भागे तीयादन्' 'पट्टापट्टाम्यां अ च' इत्यन्विधानात्स प्राप्तः ।

पञ्चपीतिमादिषु गुणवचनेन ॥ १८ ॥

पञ्चपीतिमा पञ्चालीपिङ्गलिमा इत्यादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधो गुणवच-
नेन प्राप्तो बालिश्यात् न कृतः ।

अवज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणी जन्माद्युत्तरपदः ॥ १९ ॥

अवज्यो न वर्जनीयो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । जन्माद्युत्तरपदं यस्य
स जन्माद्युत्तरपदः । यथा—'शास्त्रार्थजन्मा हि विवेकलभः', 'कैष्ठ-
वृत्तयः प्राणाः' इति ।

हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् ॥ २० ॥

हस्ताग्रमग्रहस्तः पुष्पाग्रमग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम् । आहि-
ताग्रादिष्वपाठात् । पाठे वा तदनियमः स्यात् । आह—गुणगुणिनोर्भे-
दाभेदात् । तत्र भेदात् हस्ताग्रादयः । अभेदादग्रहस्तादयः ।

पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो रक्ष्यः ॥ २१ ॥

काष्ठतृणं तृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति तत्रापभ्रंशो
रक्ष्यो रक्षणीयः । अनित्यत्वज्ञापनं तु न सर्वविषयमिति ।

निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य
प्रायिकत्वात् ॥ २२ ॥

१. 'सरस' क. २. 'पञ्चालीपिङ्गलिमा' ग. ३. 'तु' क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.
४. 'कण्ठे वृत्तयः' ख. ५. 'अत आह' ख. ६. 'तत्र' ख-पुस्तके नास्ति. ७. 'पूर्व-
निपातापभ्रंशो' क, 'लघ्वस्य पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो वर्ज्यः' ग. ८. 'वर्ज्यः' ग.
९. 'ज्ञापक' ख.

‘अनभिहिते’ इत्यत्र सूत्रे तिङ् कृतद्धितसमासैरिति परिगणनं कृतं तस्य प्रायिकत्वान्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिर्भवति । यथा—‘विपट्षोऽपि संबर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्’ इति । ‘पण्डितं मूर्खं इति मन्यते’ ।

शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ॥ २३ ॥

शंकेः ‘शकिसहोश्च’ इति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति । विलिङ्गवचनस्यापि विरुद्धलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां कर्मवचने सामान्योपक्रमात् विशेषानपेक्षायामिति । यथा—

‘शक्यमोपधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवमूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥’

अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गम् । यथा—‘शक्यं न श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्’ इति । न चैकान्तिकः सामान्योपक्रमः । तेन—‘शक्या भङ्गुं शैटिति विसिनीकन्दवच्चन्द्रपादाः’ इत्यपि भवति ।

हानिवदाधिक्यमप्यज्ञानां विकारः ॥ २४ ॥

‘येनाङ्गविकारः’ इत्यत्र सूत्रे यथाज्ञानां हानिस्तथाधिक्यमपि विकारः । यथा—‘अक्षणा काणः’ इति भवति तथा ‘मुखेन त्रिलोचनः’ इत्यपि भवति ।

न कृमिकीटानामिति । एकवद्भावप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥

‘आयुषः कृमिकीटानामलंकरणमल्पता’ इत्यत्र कृमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः । ‘क्षुद्रजन्तवः’ इत्येकवद्भावप्रसङ्गात् । न च मध्यमपदलोपी समासो युक्तः । तस्यासर्वविषयत्वात् ।

न, खरोष्ट्रौ । उष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ २६ ॥

१. ‘कर्माभिधान’ क. २. ‘शंकेः’ इति ग. पुस्तके पूर्वसूत्रे द्रष्टव्यम्. ३. ‘तदाह’ क-ख. ४. ‘शक्ति’ क. ५. ‘विज्ञाया’ क. ६. ग. पुस्तकेऽस्याग्रिमस्य च सूत्रस्य विषयः.

‘खरोष्ट्रौ वाहनं येषाम्’ इत्यत्र खरोष्ट्राविति प्रयोगो न युक्तः । ग-
वाश्वप्रभृतिपूङ्गुखरमिति पाठात् ।

आसेत्यसतेः ॥ २७ ॥

‘लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्रः’ इत्यत्रासेत्यसतेर्धातोः ‘अस गतिदीप्त्या-
दानेषु’ इत्यस्य प्रयोगः, नास्तेः । भूभावविधानात् ।

युध्येदिति युधः क्यचि ॥ २८ ॥

‘यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्’ इति प्रयोगः स चायुक्तः । युधे-
रात्मनेपदित्वात् । तत्कथं युध्येदित्याह—युधः क्यचि । युधमात्मन ईच्छे-
द्युध्येदिति ।

विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥

‘विरलायमाने मलयमारुते’ इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः । मृशादिषु
पाठात् । नापि क्यप् । लोहितादिष्वपाठात् ।

अहेतौ हन्तेर्णिच् । चुरादिपाठात् ॥ ३० ॥

‘घातयित्वा दशस्यम्’ इत्यत्राहेतौ णिच् दृश्यते स कथमित्याह—चुरा-
दिपाठात् । चुरादिषु “चट स्फुटभेदे” ‘घट संघाते’ हन्त्यर्थाश्च” इति पाठात् ।

अनुचरीति चरेष्टित्वात् ॥ ३१ ॥

‘अनुचरी प्रियतमा मदालसा’ इत्यत्रानुचरीति न युक्तः । ईकारल-
क्षणाभावात् । तत्कथम् । आह—चरेष्टित्वात् । पचादिषु चरडिति पठ्यते ।

केसरालमित्यलन्तरणि ॥ ३२ ॥

‘केसरालं शिलीन्ध्रं’ इत्यत्र केसरालमिति कथम् । आह—अलन्ते-
रणि । ‘अलं भूषणपर्याप्तिवारणेपु’ इत्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युप-
पदे ‘कर्मण्यण्’ इत्यनेनाणि सति केसरालमिति सिद्ध्यति ।

१. ‘युधं चानयेति’ ग. २. ‘पाठो’ ख. ३. ‘युध्येते’ क-ख. ४. ‘तत्’
ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘ईच्छति’ क-ख. ६. ‘युध्येदिति’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.
७. ‘अपाठात्’ क-ख. ८. ‘चुरादिषु’ क. ९. ‘इत्याह’ ग-पुस्तके नास्ति. १०. ‘त-
त्कथम्’ क-पुस्तके नास्ति. ११. ‘पाठात्’ ख. १२. ‘इत्यस्मात्पर्याप्त्यर्थं केसरशब्दे’ क.
१३. ‘सिद्ध्यति’ ख-पुस्तके नास्ति.

पञ्चलमिति लातेः के ॥ ३३ ॥

‘पञ्चलं वनमिदं विराजते’ इत्यत्र पञ्चलमिति कथम् । आह—लातेः के । ‘ला आदाने’ इत्येतस्माद्धातोरादानार्थात् पञ्चशब्दे कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्यये सतीति ।

महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥

महीध्रधरणीध्रादयः शब्दा मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्यये सतीति । मही धरतीति महीध्र इति । एवमादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मादिषु हन्तेऽनियमादरिहाद्यसिद्धिः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेः किविधौ ‘ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु—’ इत्यत्रारिहारि-
पुहा इत्येवमादीनामसिद्धिः । नियमात् । ‘ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, किवेव,
भूतकाल एवेति चतुर्विधश्चात्र नियमः’ इति नियमान्यतरविषयो निरूप्यः ।

ब्रह्मविदादयः रुदन्तवृत्त्या ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविहृत्रभिदित्यादयः प्रयोगा न युक्ताः । ‘ब्रह्मभ्रूण—’ इत्यादिषु
‘हन्तेरेव’ इति नियमात् । आह—रुदन्तवृत्त्या । वेत्तीति वित् । भिन-
त्तीति भित् । ‘किप् च’ इति किप् । ततः रुदन्तैर्विदादिभिः सह ब्रह्मा-
दीनां षष्ठीसमास इति ।

तैर्महीधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥

तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः । धरतीति धरः । मया धरो म-
हीधरः । एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः ।

भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च ॥ ३८ ॥

भिदुरं काष्ठम् । भिदुरं तमः । ‘तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्ग—’ इति ।
छिदुरावपो दिवसः । मत्सरच्छिदुरं प्रेम । मद्दुरा प्रीतिः । ‘मातङ्गं मा-
नमद्दुरम्’ इत्यादयो हि प्रयोगा दृश्यन्ते । कथमित्याह—ते’ कर्मकर्तरि
कर्तरि च भवन्ति । ‘कर्मकर्तरि चायमिष्यते’ इत्यत्र हि चकारः कर्तरि
चेत्यस्य समुच्चयार्थः ।

१. म-पुस्तकेनानुपसर्गमस्ति. २. ‘धरणीध्रा इत्यादयः’ क. ३. ‘रुदन्तवृत्त्य’ क.
४. ‘गन्धप्रयोगाः’ क. ५. ‘ब्रह्मादिषु हन्तेऽत्र नियमात्’ ग. ६. ‘भिदुरं तमः’ क-
पुस्तके नास्ति. ७. ‘ते’ क-पुस्तके नास्ति. ८. ‘भवन्ति’ क-पुस्तके नास्ति.

गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः ॥ ३९ ॥

गुणविस्तरः व्याक्षेपविस्तरः इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः । 'प्रथने वा-
वशब्दे' इति घञ्प्रसङ्गात् ।

अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम् ॥ ४० ॥

अवतरशब्दस्यावचायशब्दस्य च दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्व्यत्यासो बालानां
बालिशानां प्रयोगेष्विति । ते ह्यवतरणमवतार इति प्रयुज्यते । मारुता-
वतार इति । स ह्ययुक्तः । भावे तस्मैरेविधानात् । अवचयनमवचय इति
प्रयुज्यते । पुष्पावचय इति । अत्र 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ्प्राप्त इति ।

शोभेतिनिपातनात् ॥ ४१ ॥

शोभेत्ययं शब्दः साधुः । निपातनात् । 'शुभशुम्भशोभार्थी' इति
शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वार्द्धः सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत
इति । शोभार्थावित्यत्रैकदेशे किं शोभा, आहोस्विच्छोभ इति विशेषावग-
तिराचार्यैरम्परोपदेशादिति ।

अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा ॥ ४२ ॥

अविधावविधाने 'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियां बहुलं विवक्षा । कचि-
द्विवक्षा, कचिद्विवक्षा, कचिदुभयमिति । विवक्षा यथा—ईहा लजेति ।
अविवक्षा यथा—आतङ्ग इति । विवक्षाविवक्षे यथा—बाधा बाधः,
उहा उहः, मोडा म्रीडः, इति ।

व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकारात् ॥ ४३ ॥

व्यवसितः प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः कर्तरि । ग-
त्यादिमूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । भावकर्मानुर्कषणार्थत्वं चकार-
स्येति चेत् आद्यन्तिः कर्तव्या ।

आहेति भूतेऽन्यलङ्घन्तभ्रमाद् द्रुयो लटि ॥ ४४ ॥

'द्रुवः पशानां—' इत्यादिना आहेति लट्च्युत्पादितः । स सूत्रे प्र-

१. 'व्याक्षेपः' ख. २. 'ह्रस्वत आचाराः' क. ३. 'गुह्यविधानात्' क. ४. 'अव-
चायमवचयः' ख. ५. 'अत्र' क-पुस्तके नास्ति. ६. 'इदः सिद्धत्वादेव' ख. ७. 'वा-
रम्परोपदेशात्' क. ८. 'कर्तरि क्तः' ख. ९. 'तदाद्यन्तिः' ख. १०. 'लङ्घन्त' क.

युक्तः । 'इत्याह भगवान्प्रभुः' इति । अन्यस्य भूतकालाभिधायि-
नो लङन्तस्य लिटि भ्रमात् । निपुणोश्चैवं प्रयुज्यते—'आह स्म स्मितम-
धुमधुराक्षरां गिरम्' इति । 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इत्यत्रापि
मन्ये 'स्म'शब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादान्न लिखित इति ।

शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥

'उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिपशृङ्गाग्रशबलाः

स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहंगास्तटभुवः ।'

'भ्रमरोत्करकल्मापाः कुसुमानां समृद्धयः ।'

इत्यादिषु स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः । 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्विधा-
नात् । तेन शबली कल्मापीति भवति ।

प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

'कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते' इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यम् ।
कोकिला नीलीति भवितव्यम् । नीलशब्दात् 'जानपद—' इत्यादि सू-
त्रेण 'प्राणिनि च' इति ङीप्विधानात् ।

मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥

'इतो मनुष्यजातेः', 'ऊढतः' इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा अविवक्षा च
लक्ष्यानुसारतः ।

'मन्दरस्य मदिराक्षि पार्श्वतो निम्ननाभि न भयन्ति निम्नगाः ।

वासु वासुकिविकर्षणोद्भवा भामिनीह पदवी विभाव्यते ॥'

अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायां 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीपि सति 'अ-
स्वार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति संबुद्धौ ह्रस्वत्वं सिद्ध्यति । नाभिशब्दात्पुनः 'इ-
तश्च प्राण्यद्वात्' इतीकारे कृते निम्ननाभीकेति स्यात् ।

'इतोद्यरागैरन्यनोदविन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतजिरद्वितम् ।

च्युतं रुपा भिन्नगतेरसंशयं गृकोदरश्याममिदं स्तनांशुरुम् ॥'

१. 'लङन्तस्य' क. २. 'स्व' ख. ३. 'मधुमधुरा' क. ४. 'प्रमादान्' क. पु.
स्वके नास्ति. ५. 'शोवर्ग' ख. ६. तेनेत्यादि मन्वीयन्तं क. पुस्तके नास्ति. ७. 'इति
इत्यत्र च विवक्षा अविवक्षा च' ख. ८. 'प्राण्यद्वात्' क. ९. 'मनुदी' ख. पुस्तके
नास्ति. १०. 'सति' क. ११. 'ह्रस्व' ख.

अत्र निर्मग्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीप् न कृतः । 'सुतनु जहिहि कोपं'— इत्यत्र मनुष्यजातेरविवक्षेति सुतनुशब्दात् 'ऊङुतः' इत्युङि सति द्वैस्त्वत्वे सुतन्विति सिध्यति । 'वरतनुरथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे' । अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेत्यङ् न कृतः ।

ऊकारान्तादप्युङ्प्रवृत्तेः ॥ ४८ ॥

उत ऊङ् विहितः । ऊकारान्तादपि कचिद्वति । आचार्यप्रवृत्तेः । कासौ प्रवृत्तिः । 'अप्राणिजातेश्चार्ज्ज्वादीनाम्' इति अलावूः कर्क-
श्वरित्युदाहरणम् । तेन 'सुभ्रु किं संप्रमेण' । अत्र सुभ्रुशब्द ऊङि सिद्धो भवति । ऊङि त्वंसति सुभ्रुरिति स्यात् ।

कार्तिकीय इति ठञ् दुर्धरः ॥ ४९ ॥

'कार्तिकीयो नभस्वान्' इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः । ठञ्-
भवनं दुःखेन ध्रियत इति ।

शार्वरमिति च ॥ ५० ॥

'शर्विरं तमः' इत्यत्र च 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः ।

शाश्वतमिति प्रयुक्तेः ॥ ५१ ॥

'शाश्वतं ज्योतिः' इत्यत्र शाश्वतमिति न सिध्यति । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रसङ्गात् । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः ।
आह—प्रयुक्तेः । 'शाश्वते प्रतिषेधः' इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति ।

राजवंश्यादयः साध्वर्ये ये^{१२} भवन्ति ॥ ५२ ॥

राजवंश्याः सूर्यवंश्या इत्यादयः शब्दाः 'तत्र साधुः' इत्यनेन साध्वर्ये ये
[यति] प्रत्यये सति साधवो भवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशेश-
ब्दस्य वंशशब्दान्तात्न यत्प्रत्ययः । तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ।

१. 'निर्मग्ननाभेः' ख. २. 'मान' क. ३. 'सुतनुशब्दान्मनुष्यजातेः' ख. ४. 'ऊङ् कृत ऊङि सति' ख. ५. 'पूर्वत्वं द्वैस्त्वत्वे सुतनुशब्दः सिध्यति' ख. ६. 'प्रिया मे' ख. ७. 'किं सुभ्रु' क. ८. 'इत्यत्र सुभ्रुशब्दादूर सिद्धो भवति' ख. ९. 'हे सुभ्रु' ख. १०. 'भवन्' क. ११. 'प्रयुक्तः' क. १२. 'ये सति' ख. १३. 'द्व्यादयः साधवर्थे यो यस्तत्र साधुरिति तस्मिन्सति भवन्तीति' क. १४. 'वंशशब्दस्य' ख-पुस्तके नास्ति.

दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः ॥ ५३ ॥

‘दारवं पात्रम्’ इति दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः । ‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ इति मयटा भवितव्यम् । ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयड् विधीयते । अत्र तु दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति । नैवमपि स्यात् । ‘वृद्धाच्छः’ इति छविधानात् ।

मुग्धिमादिष्विमानिञ् मृग्यः ॥ ५४ ॥

मुग्धिमाप्रौढिमत्यादिषु इमानिञ् मृग्यः अन्वेपणीय इति ।

औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् ॥ ५५ ॥

औपम्यं सांनिध्यमित्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् ‘गुणवचन-’ इत्यत्र ‘चा-तुर्वर्ण्यादीनां [स्वार्थे] उपसंख्यानम्’ इति वार्तिकात्स्वार्थिकप्यञन्ताः ।

प्यञः पित्करणादीकारो बहुलम् ॥ ५६ ॥

‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ इति यः प्यञ् तस्य पित्करणादीकारो भवति । स बहुलम् । ब्राह्मण्यमित्यादिषु न भवति ।

सौमग्यमित्यादिषु विकल्पेन ॥ ५७ ॥

सामग्र्यं सामग्रौ । वैदग्ध्यं वैदग्धीति ।

धन्वीति ग्रीहादिषु पाठात् ॥ ५८ ॥

ग्रीहादिषु धन्वशब्दस्य पाठात् धन्वीति इनी सति सिद्धो भवति ।

चतुरस्त्रशोभीति णिनी ॥ ५९ ॥

‘बभूव तस्याश्चतुरस्त्रशोभि यपुर्विभक्तं नवयौवनेन’ इत्यत्र चतुरस्त्र-शोभीति न युक्तम् । ग्रीहादिषु शोभाशब्दस्य पाठेऽपि इतिरत्र न सि-ध्यति । ग्रहणवता प्रीतिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । भवतु वा तद-न्तविधिः । कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः । लघुत्वात्प्रक्रमस्येति बहुग्री-हिणीव भवितव्यम् । तत्कथमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ चतुरस्त्रशोभीति-

१. ‘इत्यादिषु’ ख. २. ‘चातुर्वर्ण्यस्वार्थिकः प्यञ् स्यात्’ क. ३. ‘गुणवचन’ ख. ४. ‘म’ क-गुप्तकं नास्ति. ५. क-गुप्तकं सामग्र्यमित्यादिमूत्रं पूर्वगुप्तकतापन्नभा-विनम्. ६. ‘विकल्पेन.’ क. ७. ‘इति’ ख-गुप्तकं नास्ति. ८. ‘धन्वन्’ ख. ९. ‘युक्तः। ग्रीहादी शोभाशब्दपाठेऽपि’ क. १०. ‘प्रीतिपदिकेनेति’ क. ११. ‘भविष्यमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तिः । तत्तर्धं चतुरस्त्र’ क.

प्रयोगः । आह—णिनौ । चतुरस्त्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनावयं प्रयोगः । अयं 'अनुमेयशोभि' इति कथम् । नह्यत्र पूर्ववद्भूतिः शक्या कर्तुमिति शुभेः साधुकारिण्यावश्यके वा णिनि कृत्वा तदन्तादभावप्रत्यये पश्चाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः । अनुमेयं शोभित्वं यस्येति । भावप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः । यथा 'निराकुलं तिष्ठति'; 'सधीरमुवाच' इति ।

कञ्चुकीया इति क्यचि ॥ ६० ॥
'जीवन्ति राजमहिषीमनु कञ्चुकीयाः' इति कथम् । मत्वर्थीयस्य च्छप्रत्ययस्याभावात् । आह—क्यचि । क्यचि प्रत्यये सति कञ्चुकीया इति भवति । कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति कञ्चुकीयाः ।

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ॥ ६१ ॥
बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षायामप्यातिशायनिकास्तरवादयो भवन्ति । 'घनतरं तमः', 'बहुलतरं प्रेम' इति ।

कौशिलादय इलचि वर्णलोपात् ॥ ६२ ॥
कौशिलवांसिल इत्यादयः कथम् । आह—कौशिकवासिष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नीतावनुकम्पायां वा 'घनिलचौ च' इति इलचि कृते 'ठाजा-दाबूर्ध्व द्वितीयादयः' इति वर्णलोपात्सिंध्यन्ति ।

मौक्तिकमिति विनयादिपाठात् ॥ ६३ ॥
मुक्तैव मौक्तिकमिति विनयादिपाठाद्द्रष्टव्यम् । सौमिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति नपुंसकत्वम् ॥

प्रौतिभादयः प्रज्ञादिषु ॥ ६४ ॥
प्रौतिभादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिभा-विकृति-द्विता-

१. 'पूर्ववद्भूतिः' ख. २. 'तदन्ताद्य भावप्रत्यय.' ख. ३. 'युक्तः' क. ४. 'निराकुलः' ख. ५. 'अत आह' ख. ६. 'घनतरं' क. ७. 'वासिल' ख. ८. 'कयं कौशिकवासिष्ठादिभ्यो' ख. ९. 'वा' ख-पुस्तके नास्ति. १०. 'सिध्यन्तीति' क. ११. 'यो-गात्' ख. १२. 'मुक्तैव' क-पुस्तके नास्ति. १३. ख-पुस्तके 'स्यापि ताद्य-वर्तन्ते' इति सूत्रत्वेन गणितम्. १४. 'प्रतिभादय.' क. १५. 'प्रतिभादयः' क.

दिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठार्दणि स्वार्थिके कृते प्रातिभं वैकृतं द्वैत-
मित्यादयः प्रयोगाः सिद्ध्यन्तीति ।

न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ६५ ॥

‘मधु सरजसं मध्येपद्मं पिबन्ति शिलीमुखाः’ इत्यादिषु सरजसमिति न
युक्तः प्रयोगः अनव्ययीभावे । अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्येष्टत्वात् ।

न धृतधनुषीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६६ ॥

‘धृतधनुषि शौर्यशालिनि’ इत्यत्र धृतधनुषीत्यसंज्ञायां न युक्तः प्र-
योगः । ‘धनुपश्च’ इत्यनङ्विधानात् । संज्ञायां ह्यनङ् विकल्पितः ‘वा-
संज्ञायाम्’ इति ।

दुर्गन्धिपद इदुर्लभः ॥ ६७ ॥

‘दुर्गन्धिः कायः’ इत्यादिषु दुर्गन्धिपदे इत्समासान्तो दुर्लभः । उत्पू-
त्यादिषु दुःशब्दस्यापाठात् ।

मुदत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ ६८ ॥

‘सा दक्षरोपात्सुदती ससर्ज’ इति, ‘शिखरदति पतति रशना’ इत्या-
दिषु मुदत्यादयः शब्दाः प्रतिविधेयाः । दन्त्रादेशलक्षणाभावात् । तत्र
प्रतिविधानम्—“अग्रान्त-” आदिभूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
त्सुदत्यादिषु दन्त्रादेशः” इत्येके । अन्ये तु वर्णयन्ति—मुदत्यादयः
रुच्यभिधायिनो योगरूढिशब्दाः । तेषु ‘स्त्रियां संज्ञायाम्’ इति दन्त्रा-
देशो विकल्पेन सिद्ध एवेति ।

क्षतद्वोरस इति न कप् । तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ ६९ ॥

‘छवंगनस्रकोटिभिः क्षतद्वोरसां रीक्षसाः’ इत्यत्र द्वोरःशब्दात्
‘उरःप्रभृतिभ्यः केषू’ इति कप् न कृतः । ग्रहणवता भ्रौतिपदिकेन तदन्त-
विधेः प्रतिषेधान् । याक्यं त्वेवं कर्तव्यम्—क्षतं द्वोरो येषामिति ।

१. ‘अरि’ ख. २. ‘पाठः’ ख. ३. ‘प्रयोगः’ क-मुस्तके नास्ति. ४. ‘पनादि-
पत्न्यां’ ख. ५. ‘दुर्गन्धीति दुर्लभः’ ख. ६. ‘इत्यादिषु समामान्तो’ ख. ७. ‘शब्दाः’
क-मुस्तके नास्ति. ८. ‘आदेशः’ ख. ९. ‘तत्र’ ख. १०. ‘सूत्रेण’ ख. ११. ‘गहम.’
इत्यत्र द्वोरस इति उरःप्रभृतिभ्यः’ ख. १२. ‘कप् न कृतः’ ख. १३. ‘प्रातिपदिके-
नेति तदन्तविधि’ ख.

अवैहीति वृद्धिरवद्या ॥ ७० ॥

अवैहीत्यत्र वृद्धिरवद्या । गुण एव युक्त इति ।

अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः ॥ ७१ ॥

अपाङ्गे नेत्रे यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेत्यत्र लुगलभ्यः । 'अमूर्धमस्तका-
त्त्वाङ्गादकामे' इति सप्तम्या अलुग्विधानात् ।

नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः । पुंवद्भावप्रतिषेधात् ॥ ७२ ॥

श्लिष्टप्रियः वृद्धकान्तः इत्यादयो नेष्टाः । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति
पुंवद्भावस्य प्रियादिषु निषेधात् ।

दृढभक्तिरसौ सर्वत्रेति ॥ ७३ ॥

'दृढभक्तिरसौ ज्येष्ठे' । अत्र पूर्वपदस्य 'स्त्रियाम्' इत्यविवक्षितत्वात् ।

जलजम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः ॥ ७४ ॥

'जलजम्बुलताविलाः स्वन्त्यः' 'अग्रे कर्कन्धुग्रहणम्' इत्यादिषु कथं
जलजम्बुलतादयः प्रयोगाः । आह—ह्रस्वविधेः । 'इको ह्रस्वोऽहचो
गालवस्य' इति ह्रस्वविधानात् ।

तिलकादयोऽजिरादिषु ॥ ७५ ॥

तिलकादयः शब्दा अजिरादिषु द्रष्टव्याः । अन्यथा तिलकवती क-
नकवतीत्यादिषु मतुपि 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वं स्यात् ।
केचित्तु वर्णयन्ति—'नद्यां मतुप्' इति यो मतुप् तत्रायं विधिः । तेषां
मतेर्नामरवतीत्यादीनामसिद्धिः ।

निशम्यनिशम्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् ॥ ७६ ॥

निशम्यनिशम्येत्येतौ शब्दौ श्रुत्येत्येतस्मिन्नर्थे । शमेः 'ल्यपि लघुपू-
र्वात्' इत्ययादेशे सति निशम्येति भवितव्यम्, न निशम्येति । आह—
प्रकृतिभेदात् । शमेर्देवादिकस्य निशम्येति रूपम् । 'शमो दर्शने' इति
चुरादौ णिचि मित्संज्ञकस्य निशम्येति रूपम् ।

१. 'अवैहि इति वृद्धिरवद्या गुण एवात्र' ख. २. 'दृढभक्तिरसि' ख. ३. 'दृढम-
क्तिरसौ ज्येष्ठे' क-पुस्तके नास्ति. ४. 'अस्त्रियां विवक्षितत्वात्' क. ५. 'जल' क-
पुस्तके नास्ति. ६. 'प्रयोगा.' क-पुस्तके नास्ति. ७. 'बह्वचो' ख. ८. 'नामरावती'
वस्यापि सिद्धिः' क. ९. 'अत्र शमेपि' क. १०. 'शमादेः शमो' क.

संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात् ॥ ७७ ॥

कथं संयम्यनियम्येति । 'स्यापि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशेन भवितव्यम् । आह—अणिजन्तत्वात् । धातोर्णिच् न कृतः । गतार्थत्वात् । यथा—'वाचं नियच्छति' इति । णिजनानवगतौ तु णिच् प्रयुज्यत एव । यथा—'संयमयितुमारब्धः' इति ।

प्रतीयेति पीडः ॥ ७८ ॥

प्रपीयेत्ययं शब्दः 'पीडू पाने' इत्येतस्य । पिबेतीहि 'न स्यापि' इतीत्वप्रतिषेधात्प्रपायेति भवति ।

दूरयतीति बहुलग्रहणात् ॥ ७९ ॥

'दूरयत्यवनते विवस्वति' इत्यत्र दूरयतीति कथम् । णाविष्ठवद्भावे 'स्थूलदूर—' इत्यादिना गुणलोपयोः कृतयोर्द्वयतीति भवितव्यम् । आह—बहुलग्रहणात् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इत्यत्र बहुलग्रहणात् 'स्थूलदूर—' आदिसूत्रेण यद्विहितं तन्न भविष्यतीति ।

गच्छतीम्रभृतिष्वनिषेध्यो नुम् ॥ ८० ॥

'हंरति हि वनरानिर्गच्छती श्यामभावम्' इत्यादिषु गच्छतीम्रभृतिषु शब्देषु 'श्यप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमनिषेध्यो निषेद्धमशक्यः ।

मिध्रेण गोप्त्रेति पुंवद्भावात् ॥ ८१ ॥

'मिध्रेण गोप्त्रा' इति कथम् । गोप्त्रणा भवितव्यम् । 'इकोऽणि विभक्तौ' इति नुम्विधानात् । आह—पुंवद्भावात् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंसकं पुंवद्बालवस्य' इति पुंवद्भावेन गोप्त्रेति भवति ।

वेरस्यसीति पदभङ्गात् ॥ ८२ ॥

'पतितं वेरस्यसि शितौ' इत्यत्र वेरस्यसीति न सिध्यति । इदमन्धात् । आह—पदभङ्गात् सिध्यति । वेरस्यसीति पदं भज्यते वेरसि—

१. 'नियम्यशब्दा' क. २. 'तु न' क. ३. 'निच्' ख. ४. 'अयं' ख-पुस्तके नास्ति. ५. 'हि' ख-पुस्तके नास्ति. ६. 'इति इत्यप्रति' ख. ७. 'भविष्यम्' ख. ८. 'अत्र' ख-पुस्तके नास्ति. ९. 'प्रमृतिष्वो' ख. १०. 'ह्यणि वचनराजि' क. ११. 'प्रमृतिशब्देषु' क. १२. 'वेरस्यसि' क. १३. 'अन आह' ख.

६ अधि० २ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

असि । असौत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे । कचिद्वाक्यालंकारे प्रयुज्यते ।
यथा—‘पार्थिव त्वमसि सत्यमभ्यधाः’ इति ।

कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत् ॥ ८३ ॥

कामयानशब्दः सिद्धः ‘आगमानुशासनमित्यम्’ इति मुक्यकृते य-
चनादिः स्यात् ।

सौहृददौहृदशब्दावणि हृद्भावात् ॥ ८४ ॥

सुहृदयदुहृदयशब्दाभ्यां युवादिपाठादणि कृते हृदयस्य हृद्भावः । आ-
दिशब्दौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृदुहृच्छब्दाभ्यां युवादिपाठादे-
वाणि कृते ‘हृद्गसिन्ध्वन्ते—’ इति हृदन्तस्य तद्धितेऽणि कृते सत्युभ-
यपदवृद्धौ सत्यां सौहार्द दौहार्दमिति भवति ।

विरम इति निपातनात् ॥ ८५ ॥

रमेरनुदात्तोपदेशत्वात् ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधस्या-
भावात्कथं विरम इति । आह—निपातनात् । निपातनं तु ‘यम उप-
रमे’ इत्यत्रोपरम इति । अतन्त्रं चोपसर्ग इति ।

उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया ॥ ८६ ॥

उपर्यादिषु शब्देषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु ‘उपर्यध्यधसः सामीप्ये’ इत्य-
नेन उपर्यादिषु त्रिषु ‘द्वितीयाप्रेडितान्तेषु’ इति द्वितीया । वीप्सायां तु
द्विरुक्तेषु पष्ठचेव भवति । ‘उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ ।

मन्दंमन्दमित्यप्रकारार्थत्वे ॥ ८७ ॥

‘मन्दं मन्दं नुदैति पवनः’ इत्यत्र मन्दंमन्दमित्यप्रकारार्थे भवति ।
प्रकारार्थत्वे तु ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति द्विर्वचने कृते कर्मधारयवद्भावे
मन्दमन्दमिति प्रयोगः । मन्दंमन्दमित्यत्र तु ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्वि-

१. ‘असि’ ख-पुस्तके नास्ति. २. ‘नित्यनिपातः । त्वमित्येतस्मिन्नर्थे’ क. ३. ‘पा-
थिवः’ ख. ४. ‘सिद्धः’ ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘मुक्यकृते’ ख. ६. ‘स्यादिति’ क.
७. ‘भवत इति’ क. ८. ‘उणीत्युभयपद’ क. ९. ‘इत्यत्र चोपसर्ग इति’ क. १०. ‘सामी-
प्येषु’ ख. ११. ‘त्रिषु’ क-पुस्तके नास्ति. १२. ‘इत्यत्र प्रकारार्थत्वे’ ख. १३. ‘तुदाति’
ख. १४. ‘तु’ ख-पुस्तके नास्ति.

वचनम् । अनेकभागात्मकस्य नुदेर्यदा सर्वे भागा मन्दत्वेन व्याप्तुमिष्टा भवन्ति तदा वीप्सोति ।

न निद्राद्विगिति । भूभावप्राप्तेः ॥ ८८ ॥

‘निद्राद्विगिति’ इत्यत्र निद्राद्विगिति न युक्तः । ‘एकाचो बशो भू-’ इति भूभावप्राप्तेः । अनुप्रासप्रियै-
स्त्वैपभ्रंशः कृतः ।

निप्यन्द इति पत्वं चिन्त्यम् ॥ ८९ ॥

नह्यत्र पत्वलक्षणमस्ति । कस्कादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः ।

नाङ्गुलिसङ्ग इति । मूर्धन्यविधेः ॥ ९० ॥

‘म्लायन्त्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्त्रजः’ इत्यत्राङ्गुलिसङ्ग इति न युक्तः । ‘समासेऽङ्गुलेः सङ्गः’ इति मूर्धन्यविधानात् ।

तेनावन्तिसेनादयः प्रत्युक्ताः ॥ ९१ ॥

तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनावन्तिसेन इन्दुसेन एवमादयः शब्दाः प्रत्युक्ताः प्रत्याख्याताः । सुषामादिषु ‘एति संज्ञायामगात्’ इति मूर्धन्यविधानात् ।

नेन्द्रवाहने णत्वम् । आहितत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥ ९२ ॥

‘कुयेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्’ इत्यत्रेन्द्रवाहनशब्दे ‘वाहनमाहितात्’ इति णत्वं न भवति । आहितत्वस्याविवक्षितत्वात् । स्वस्वामिभावमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । तेन सिद्धमिन्द्रवाहनमिति ।

सदसन्तो मया शब्दा विधिर्नौल्पेन दर्शिताः ।

अनयैव दिशा कार्यं शेषाणामप्यवेक्षणम् ॥

इति काव्यालंकारसूत्रार्त्ता प्रायोगिके पञ्चमेऽध्याये द्वितीयोऽध्यायः ।

शब्दशुद्धिः ।

समाप्तं चेदं प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणम् ।

ग्रन्थश्च समाप्तः ।

१. ‘बुदेः’ ख. २. ‘भुगिति’ क. ३. ‘भृरु’ क. ४. ‘भुगिति’ क. ५. ‘त्वयमपभ्रं-
शः’ क. ६. ‘न’ क-पुस्तके नास्ति. ७. ‘भवन्तिसेना इत्येवमादयः’ ख. ८. ‘प्रत्या-
ख्याताः’ क-पुस्तके नास्ति. ९. ‘सुषमादिष्विति संज्ञायां मूर्धन्य’ ख. १०. ‘इन्द्रवाहनश-
ब्दे’ क. ११. ‘द्वय’ ख-पुस्तके नास्ति. १२. ‘विविच्यान्ते न’ ख. १३. ‘दीपानां’ क.